

ישראל גלזר, תנועה על חורבות תולדות תנועת השומר הצעיר בפולין אחרי מלחמת העולם השנייה

מתוך: ילקוט מורשת, חוברת כ"ז, אפריל 1979

ישראל גלזר (1919-1970), יליד רובנה (פולין). כנער הצטרף לתנועת השומר הצעיר. ב-1937 יצא להכשרה וב-1938 נקרא לפעילות בהנהגה הראשית של תנועתו. ב-1940 הגיע לריכוז וילנה ופעל בו עד לפרוץ המלחמה בין גרמניה וברית המועצות. עבר לרוסיה ולאחר נדודים רבים השתקע עם חברי השומר הצעיר סמוך לסמרקנד שבאסיה התיכונה.

בשל פעילותו הציונית במחתרת נאלץ בארבע שנות שהותו בברית המועצות להתגורר במקומות שונים. ב-1944 הגיע בעקבות הצבא האדום לפולין וכשנתיים וחצי היה פעיל הן בהקמה מן ההרסות של התנועה השומרית והחלוצית והן בתנועת ה"בריחה". כן היה נציג תנועתו בוועד היהודי המרכזי בפולין ומייצגה של שארית הפליטה. ב-1947 עלה ארצה לקיבוץ ניר-דוד. במלחמת השיחרור נלחם בשורות צה"ל ונפצע בכיבוש בית שאן. היה פעיל בקיבוץ ובקיבוץ הארצי בתפקידים שונים. הרשימה הבאה היא עיקרו של דין וחשבון שהכין ישראל גלזר בשנת 1947 על תנועת השומר הצעיר בפולין-שלאחר-המלחמה. ההערות שבסוף הן מטעם מערכת הילקוט.

ראשוני תנועת השומר הצעיר לאחר המלחמה הגיעו מהיערות ומהבונקרים; הם הגיעו כפרטיזנים או כחיילים של הצבא האדום והצבא הפולני. עליהם נוספו אלה שבאו מברית המועצות כפליטים, איתם קוים במשך שנות המלחמה קשר מהארץ ומטהרן באמצעות אלפי מכתבים ובהם דברי עידוד ועצה לימים יבואו. לא מעטה הייתה גם העזרה החומרית שאפשרה להחזיק מעמד בשנות הרעב והעוני. אלה שמצאו מקלט בברית המועצות נשארו נאמנים לתנועה והאמינו כי יבוא יום ויגשימו חלום עלייתם ארצה. הם ידעו להתלכד, לקיים קשרי-חברים ביניהם, לשמור על זיקה לתנועה ולעזור לחלשים ולכושלים.

מבין הלווחמים והפרטיזנים על אדמת פולין נשארה בעיקר קבוצת חברי התנועה משרידי גטו וילנה¹, שהיוו את הכוח הנחשוני החותר לחופי הארץ. מביניהם יצאו המתייצבים בראש הנהגה ההמונית של היהודים ממזרח אירופה אל הארץ, אשר בבוא הזמן הקיפה מאות אלפים משארית הפליטה.

התנועה השומרית המחדשת בפולין שלאחר המלחמה החלה בלובלין המשוחררת, אשר הפכה למרכז מדיני זמני של המדינה הפולנית ומרכז לשרידי יהדות פולין. בלובלין נפגשו לראשונה שרידי גטו וילנה עם החורים מברית המועצות². פגישה זאת היוותה את היסוד לקימומה של התנועה ונתנה לה את תנופתה הרעיונית והארגונית לעתיד לבוא. שרידי התנועה ראו עצמם חלק מהיהדות הנשארת, בפניה הועמדה רק מטרה אחת – לעלות ארצה. אם כן, למה להקים מחדש מסגרות תנועיות ישנות?

יהדות פולין ששרדה, ומנתה עשרות אלפים בלבד, היוותה ציבור של פליטים מחפשי דרך בחיים. ברבים מהם הטביעה המלחמה סימני-היכר חזקים. בלויים וקרועים יצאו ממחבואיהם, ולא נמנעו מלשלוח ידם גם בעסקים מפוקפקים. היער והמחנה חינוכו רבים להלך-מחשבות זה. הכול נהרס. חי חברה תקינים לא היו קיימים והעתיד מעורפל.

על רקע של חיי ניוון אלה התבלט במיוחד המחנה שהתחיל להתארגן בתנועות הציוניות. מחנה זה חשב בפשטות כי צריך לקחת את המון בית ישראל ולהעבירו ארצה. מעטים חשבו כי עוד קיימים תפקידים ציוניים על אדמת פולין. ניתוק השנים והשאפה לצאת מפולין יצרו את האמונה, כי אך תפקיד אחד קיים – **לעלות ארצה**.

לא נעלמו מנציחי הגלות המושבעים, הקומוניסטים היהודים והבונדאים לשעבר. אלה לא למדו כלום משואת המלחמה ובאיוולתם הרבה האמינו כי אפשר להחיות את החיים היהודיים בלי יהודים ולהקים על חורבות וקברים.

בתוך המחנה הציוני התבלטו במיוחד התנועות החלוציות, בעיקר השומר הצעיר ו"דרור", כשלצידן ניצבות מפלגות השמאל הציוני, שהיו מאורגנות ב"ליגה למען ארץ ישראל העובדת".

ראשיתה של ההכשרה, בקיבוצים על שם "לווחי הגטאות", הייתה משותפת להשומר הצעיר ו"דרור". בימי המלחמה נכרתה ברית דמים בין שתי תנועות אלו. מבין לוחמי השומר הצעיר כמעט שלא נשארו חברים³, והמעטים ששרדו עזבו את פולין עוד לפני התלקטות השרידים, ביצאם להתייצב בראש תנועת הבריחה. מאוויי האחדות היו חזקים והרגשת היתמות אצל שרידי שתי התנועות, שהיו פעם המוניות, קירבה לכבות. הם האמינו בשיתוף פעולה ורצו בו בכל מאוהם. שיתוף זה הביא להקמת "חזית שמאל" מול "האיחוד", שכלל את הציונים הכלליים, המזרחי, הרביזיוניסטים ואף את התאחדות-גורדוניה. הקרבה האידיאית והחברתית והתפקידים החדשים המשותפים חייבו מגע

הדוק. אולם מגע זה לא טשטש את השוני בין שתי התנועות הקיבוציות ואת הייחוד של כל אחת מהן. שרידי השומר הצעיר חיפשו דרך לחידוש מסגרתה הישנה של התנועה. הם האמינו כי הדבר יתכן במסגרת משותפת עם תנועת "דרור", ותוך אמונה זאת קמו גרעיני ההכשרה המשותפים. בהמשך הזמן נתברר כי הקמתה מחדש של תנועת השומר הצעיר תיתכן רק בזיקה ישרה ל"קיבוץ הארצי", אף במציאות הפולנית. בחודש מאי 1945 נתקיים בעיר לודו' כינוס השומרים הראשון על אדמת פולין המחודשת. בעקבותיו הוציאה המזכירות הראשית את הקריאה הבאה:

אחים ואחיות,

רק עתה הושק רעם התותחים על פני אירופה השדודה. עוד קורא דם מיליונים היהודים, שהועלו לטבח במחנות ההסגר, ביערות פולין ורוסיה, בגטאות, בערים ובעיירות. עוד זועק דם חברים וחברות, אחים ואחיות, אשר הקריבו את נפשם, בהגם על כבודם, כבוד היהודי והאדם.

טרם נעשה החשבון האחרון לטרגדיה הלאומית הגדולה, אשר בהיקפה ובאימתה לא הייתה כמוה בתולדות העם היהודי, החל מחורבן הבית הראשון. טרם התגבשה דמות היישוב הקם על חורבות פולין, טרם הוקם מחדש הקשר החי והחוט עם חברינו ומוסדותינו במערכת ההגשמה החלוצית בארץ ישראל והנה נתקיים הכינוס הראשון של שארית פליטת השומר הצעיר בפולין. המלחמה לא פגשה את חברינו במבוכה. בתנאים האפשריים, בערים ובעיירות, המשכנו את העבודה החינוכית בכל היקפה. ראשונים היינו מיוזמי ומגשימי ההגנה בגטאות ובפרטיזונים. בדמי אחים ואחיות נכתב פרק חדש בתולדות תנועתנו. תוכור התנועה לנצח את חברינו, שנפלו במערכת ההגנה על כבוד העם. ייחרתו שמוותיהם כשורת הקדושים והטהורים, שנפלו על מזבח ההגשמה החלוצית.

אנו רואים מחובתנו ותפקידנו הראשון גיבוש וליכוד התנועה למילוי ייעודה ותפקידיה החדשים בתנאי הציבוריות היהודית. חדורי אחריות לגרל התנועה, מלווי רטט פנימי על שלמותה וגיבושה, התכנסנו בימים האחרונים לחודש מאי חברים מהערים המרכזיות: ורשה, לובלין, לודו', קראקוב, סוסנוביץ, ביאליסטוק. השיחה הביאה לביטוי את הדאגה, אשר מלווה את כל אחד לעצמיות הרעיונית והארגונית של תנועתנו על עמדתנו החלוצית בתוך התסבוכת הקיימת ברחוב היהודי.

ממסיבה זו היננו שולחים את ברכותינו הלבביות לתנועה העולמית והקיבוץ הארצי השומר הצעיר. ממעינכם שאבנו כוחות בימי פרעות ודמים. לכם ואליכם מופנים פני עדת השומרים בפולין.

לריכוז פעולת התנועה נקבעה מזכירות ראשית ומקום מושבה בוורשה. ב-25 במאי התקיימה ישיבת המזכירות הראשית, בה הוחלט:

- (א) עמדתנו כיום ב"החלוצי" מחייבת אותנו לשיתוף מלא בפעולתנו הארגונית ובהופעתנו ברחוב היהודי.
- (ב) אנו רואים מתפקידנו בכל עיר בה קיימת ציבוריות יהודית לרכז את החברים אשר השתייכו להסתדרות החינוכית וקיבוצי ההכשרה, לקבוע מזכירויות מקומיות שתעמודנה בקשר עם המזכירות הראשית. אנו רואים את המסגרת הארגונית של פלוגות חברינו במקומות כתאים חברתיים-כלכליים.
- (ג) פלוגות השומרים בכל מקום רואות מתפקידן ללכד ולרכז את חברי התנועה השבים למקומותיהם, החוזרים ממחנות הסגר, לקשר עם המזכירויות המקומיות, לברר להם את עמדת תנועתנו ברחוב היהודי; להזהירם מהתעמולה הדמגוגית של ה"איחוד", המכריזה על ליקבידציה של מפלגות תוך יצירת מפלגה בעל-ביתית חדשה, בנצלה את התסיסה הקיימת ברחוב היהודי לארץ ישראל; לברר את עמדתנו בשמירה על האופי החלוצי של העלייה.
- (ד) בהתאם להחלטות הכינוס על ארגון הנוער במסגרות קיבוציות משותפות עם תנועת "דרור", נוסף לקיבוצים בוורשה ובלודו', נוסד בימים האחרונים הקיבוץ בסוסנוביץ, מוכנה הדירה לקיבוץ בקראקוב, ועוד ידנו נטויה. על המזכירות בכל מקום לרכז נוער בגיל שש עשרה-עשרים, מתאים להכשרה חלוצית, ובהתאם להוראות המזכירות הראשית, לאחר בדירה רפואית מדויקת לכוונם להכשרה.
- (ה) העובדים במקומות מעמדיים את עצמם כיוזמי ומארגני מחנה ארץ ישראל העובדת. במקומות בהם נמצאים חברי "החלוצי" ופועלי-ציון צ.ס. להתקשר איתם מיד ולגשת לארגון המחנה. על כל פעולה בכיוון זה להתקשר מיד עם המזכירות הראשית.
- (ו) המזכירות הראשית ניגשת להקמת ארכיון התנועה מומן פרוץ המלחמה. כל החברים אשר בידיהם חומר היסטורי מפעולת התנועה בזמן האחרון: עיתונות, יומנים כל דוקומנטציה אחרת, או שידועים אצל מי נמצא חומר מעין זה, מחויבים לקבלו ולהעמידו לרשות המזכירות.
- (ז) אנו מחייבים את כל החברים להחדיר את החוזר הזה לכל מקום בו נמצא אפילו שומר אחד למען הכיר את חברינו על המתהווה בתנועה.

חזק ואמץ
המזכירות הראשית

ורשה, 2.6.1945

פעילי התנועה יצאו לערים בהן שרדו יהודים לפליטה, והתחילו ללקט צעירים ולהביאם לקיבוצי ההכשרה. הוקם סמינר לחינוך פעילים מבין הדור הצעיר. בחודש ספטמבר 1945 נתקיים הכינוס השני של התנועה ונתקבלו ההחלטות הבאות:

- (א) הכינוס של חברי השומר הצעיר שהתכנס ביום 20-21.9.1945 בביטום רואה את עצמו כחוליה מלוכדת, רעיונית וארגונית, בתנועה העולמית והקיבוץ הארצי השומר הצעיר בארץ ישראל.
- (ב) תפקידיה האקטואליים של התנועה הציונית הם: חתירה לעצמאות מדינית של העם העברי בארץ ישראל, תוך יצירת רוב יהודי בה. גיוס עם ישראל למלחמה נועזת ומוחלטת על ביטול הספר הלבן, עליה המונית חופשית – במאבקו על ציונות גדולה.

- (ג) הכינוס רואה על רקע החורבן האיום של היהדות האירופית כאחת השאלות הבוערות ביותר של התנועה הציונית כיום, גיוס כל כוחות עם ישראל להצלת שארית הפליטה של היהדות באירופה על ידי יציאת הגולה של המוני ישראל, עלייתם לארץ ישראל ויצירת תנאים להתיישבותם והבראתם.
- (ד) שאלת העם היהודי היא שאלה בין-לאומית שתפתר בהישענות על כוחות הקדמה והסוציאליזם.
- (ה) הכינוס מקדם בברכה את עמדת המפלגות הקומוניסטיות, אשר לאחר שנים של עמדה שלילית לציונות, סוף סוף הכירו בה כפתרון לשאלת היהודים וקיבלו עמדה חיובית למפעלנו הציוני בארץ.
- (ו) אנחנו תקווה שברית המועצות כמדינה סוציאליסטית תתמוך במפעלנו הציוני ותראה בו תנועת קידמה.
- (ז) הכינוס מעריך את הפעולה הפורייה המשותפת של השומר הצעיר ו"דרור" שנעשתה בחודשים האחרונים בפולין, שמצאה את ביטויה בהקמת קיבוצים, סמינריון למדריכים, ארגון הפרטיזנים וכו'.
- (ח) הכינוס פונה בהצעה להסתדרות "דרור" בפולין, שתצהיר את עצמה כהמשך לתנועה לאחדות העבודה (סיעה ב'), בה אנחנו רואים את הכוח המתאים לאיחוד השמאל בדרך לאיחוד כל תנועת הפועלים בארץ ישראל.
- (ט) כתוצאה של התנאים הספציפיים של הנוער היהודי בפולין אנו פונים בהצעה לתנועת "דרור" להתאחד בתנועה בשם השומר הצעיר-"דרור" על יסוד פרוגרמה פוליטית ההולמת למגמותיו של השמאל בתנועת הפועלים בארץ.
- (י) אנחנו רואים את פעולתנו במסגרת "החלוץ" ההסתדרותי בשיתוף עם תנועת גורדוניה למען הגברת החינוך החלוצי בקרב שרידי הנוער היהודי. אנו פונים לתנועות הנוער הציוני ועקיבא לשתף פעולה במסגרת "החלוץ" ההסתדרותי.
- (יא) הכינוס בוחר במוסד שיבוא במשא ומתן עם תנועת "דרור" בפולין, אשר ייצג כמו כן את המוסד הראשי של התנועה בפולין. הרכב המוסד: חייקה, מיכאל, שלמה, יהודה, בן, ישראל⁴.

החוש הרעיוני הבריא של שרידי התנועה הוליך להחלטות ברוח עמדתה של התנועה בארץ. אולם בשני הכינוסים ניכרת החתירה לקיים את השותפות עם "דרור". בימים ההם הוקם קשר המכתבים עם הארץ ועם שליחי התנועה באירופה. קשר זה קירב והמחיש את הבעיות הפוליטיות של היישוב ואת הצורך בהירות רעיונית של התנועה המתחדשת בפולין. חברי התנועה הבינו כי עליהם להקים כלים תנועתיים עצמאיים, כדי שהתנועה כולה תשמור על זיקתה לקיבוץ הארצי. ביטוי למגמת עצמאותה הרעיונית והארגונית של התנועה ניתן בכינוס התנועתי השלישי, שאף הוא נתקיים בביטום, בחודש אוקטובר. בעקבותיו הוצאה הקריאה הבאה לתנועה:

אחים ואחיות,

אחרי שנות השמדה ורצח, מנותקים מיסודות חיינו ומפורזים נאספנו שרידי התנועה הפולנית לעצב את דמותנו מחדש. מלומדי ניסיון מר ולא פעם אכזבי-אכזבות ומרירות עשינו את הניסיון הבריא לשוב למקורותינו הרעיוניים והחינוכיים. נאבקנו קשה במשך תשעה חודשים. רצינו למצוא לנו שותפים במאבק זה על קיום היהדות והציונות הסוציאליסטית. בארץ נמשך לעת עתה משא ומתן בין מפלגות השמאל: השומר הצעיר, התנועה לאחדות העבודה ופועלי-ציון. השומר הצעיר רואה באיחוד זה סיכוי לשנות פני תנועת הפועלים בארץ ישראל לפני ההסתדרות. קשה לנבא אם משא ומתן זה יוכתר בהצלחה. ראינו אפשרות להעביר את האיחוד הזה כאן, על האדמה הספוגה דם של שלושה מיליונים יהודים. חתרנו בכל כוחותינו לאיחוד עם תנועת "דרור", שהביעה ברובה את קרבתה הרעיונית לתנועה לאחדות העבודה. למרות רצוננו העז לא מצאנו את הדרך לאיחוד זה. הסכנה של פילוג הקיבוץ המאוחד לא אפשרה לחברים מ"דרור" להצהיר את עצמם לתנועה לאחדות העבודה ולא רצו לקבל את התביעה הצודקת של בהירות הדרך הרעיונית והמסגרתית המשותפת. לא רצינו ליצור תנועה נוספת בתנועת הפועלים העברית. שאפנו לאיחוד המסגרות התנועתיות הקיימות מבלי לטשטש את עקרונותינו הרעיוניים והחינוכיים. רצוננו זה עד היום לא נשא פרי. הינו אחרי בירוים ארוכים, בהם הובלט ההכרח של קיום התנועה כל זמן שהאיחוד הזה לא יקום⁵. דווקא בזמן של ערעור היסודות המוסריים והפוליטיים בין שרידי היהדות הפולנית, הינו רואים צורך בהעמקת החינוך וגיבוש דרכו של הנוער היהודי. אנו מאמינים בייעודה החינוכי, הפוליטי והתרבותי של תנועתנו בארץ ובגולה. רק החזרת הייעוד הזה ועקרונותיו בלב הנוער המחפש דרך לעצמו, ישיב לנוער האוחז בקרנות החיים והבולע את כל הוהמה שבחיים קלים של ספקולציה וניווט, את שיווי המשקל האישי והשאיפה לחיים יותר יפים והאמונה בהם. איננו חושבים כאחרים, שהחינוך לתנועה מסוימת מוכרח להביא ללבות הצעירים את השלילה והשנאה לאחרים. "אין כמונו השואפים לשיתוף פעולה, סולידאריות ואחוה בין הכוחות הבונים בציונות ותנועת הפועלים", כותב אלינו מאיר יערי באיגרתו לגולה. נתלכד סביב המפעלים הגדולים של עליה והצלה במשותף עם כל כוחות הנוער החלוצי תוך הדרכה וחינוך על עקביות אידיאית. נגביר ונעמיק את העבודה התנועתית בחינוך הנוער בקיבוצים שלנו. נהפוך את ערכי השומר הצעיר נחלת הנוער הקרוע והחדור פסימים הורס. נשיב לו את הצעירות והכוח להילחם את מלחמת העם. נחזיק בגאוה את דגל התנועה.

ורשה, 20.10.1945

חוק ואמץ
ההנהגה הראשית

נסתיימה תקופת הלבטים. מתחילה תקופת הסתערות בחיי התנועה בפולין. באותם הימים הגיע לפולין בדרך-לא-דרך השליח הראשון⁶ של הקיבוץ הארצי והתנועה העולמית והתחיל המגע ההדוק והמפרה עם הארץ.

עד התחלת הרפטריאציה מברית המועצות בשלהי חורף 1945/46 הייתה רוב יהדות פולין מורכבת מיוצאי מחנות הסגר, יערות, בונקרים ובעלי תעודות "אריות". אנשים אלה היו כל ימי המלחמה בתוך לוע הארי וניצלו בנס מהשמדה.

עם השחרור שרדו על אדמת פולין רק ארבעים או חמישים אלף יהודים. אלה פנו לערי-מכורתם בתקווה כי ימצאו שרידים ממשפחותיהם, חלק מרכושם, אחיזה ועוגן בחיים. הפגישה הראשונה עם המציאות הייתה מרה מכפי ששיערו. בבתי היהודים הילכו זרים והשבים נראו בעיניהם כמופיעים מעולם אחר. "היורשים", שמצפונם לא היה שקט, פחדו מפני המשטר הדמוקרטי העממי החדש, שמא יגולל את פרשת מעשיהם בימי המלחמה. הם לא היו בטוחים ברכוש השדוד שבידם. כדי למחות כל עדות אף הוסיפו חטא על פשע ונקמו במת שקם לתחייה. גם אחרי הניצחון נרצחו יהודים רבים. בערים מרכזיות התחילו היהודים להתלקט ובעזרת הממשל החדש השתכנו בבתי הרוסים-למחצה וניסו לשלוח ידם במסחר ובמלאכה. התגובה לרצון חידוש החיים היהודיים לא איחרה לבוא. פולנים מוסתים התחילו לפרוע ביהודים. בחודש אוגוסט 1945 אירעה התנפלות בממדים גדולים על יהודי קראקוב. יהודים נהרגו ונפצעו באכזריות. ממשלת פולין הבינה את הסכנה שבליבוי האנטישמיות ובמעשי הרצח, שכוונו גם נגד היסודות הדמוקרטיים שבאוכלוסייה. אולם היו אלה ימי בראשית, הממשלה לא שלטה במצב עד כדי מניעת פגיעה ביהודים. עם הפרעות התמוטטו הרבה אשיות על אפשרות קיום של חיים יהודיים כלשהם, ולו גם לזמן מה, השרידים נרתעו תוך זוועה וייאוש. התחילה הבריחה לעבר הגבולות. האור הרחוק מהארץ עודד, הפיח אמונה, חיזק לבבות. הידיעות כי שליחי ארץ ישראל במדי הבריגדה היהודית נמצאים בדרכים ונושאים את הפליטים על כתפיהם גרם ליציאת רבים מפולין.

בשלב הראשון זרם הנוער לעבר הגבולות, מדרך על ידי פעילי התנועות שידעו את אשר לפניהם והיו עשויים ללא-חת. בעקבותיהם הלך המון בית ישראל. חברינו היו פעילים בדרכי המעבר במספר גבולות חשובים ואף עמדו בראש מרכזי העפלה. הם ארגנו, הדריכו והעבירו עשרות אלפי יהודים. בשלהי שנת 1945 עזבו את פולין עשרות אלפים יהודים וביניהם גם קיבוצי ההכשרה הראשונים של השומר הצעיר שהוקמו אחרי המלחמה.

המוסד הרשמי שעמד בראש יהדות פולין היה "הוועד היהודי המרכזי"⁷, שהורכב מכל המפלגות היהודיות שפעלו ברחוב היהודי לפני מלחמת העולם השנייה, להוציא את מפלגות הימין והדתיים. למרות שהשומר הצעיר היה ידוע כתנועת נוער ולא כמפלגה, ניתן לו מקום בתוך הוועד בין נציגי יתר המפלגות.⁸ מצד ראשי הציבור היהודי, ללא הבדל גוון פוליטי, הייתה הערצה לעמידת הגבורה של חברי התנועה נגד הנאצים וחלקה במאבק האנטי-פאשיסטי בימי המלחמה. לא זו בלבד ששמם של יוסף קפלן, אריה וילנר ומרדכי אנילביץ' נישא בפי אנשי המחתרת היהודים, אלא שהממשלה הפולנית החדשה אף העניקה אותות הצטיינות גבוהים לחברי השומר הצעיר שנפלו בקרבות הגטו. עמדתה הפוליטית המיוחדת של התנועה בימי המלחמה ואחריה הוסיפו לחיזוק הופעתה העצמאית במדינה ובציבוריות היהודית.

העזרה הכספית של יהדות העולם, בעיקר של הג'וינט, ותקציבי הממשלה הפולנית לצורכי היהודים, היו מגיעים ברובם לידי "הוועד היהודי המרכזי", שכלכל את ענייניו לאו דווקא לפי מרכיבי הכוחות שבו וכמובן שלא לפי המגמה של כלל ציבור היהודים: לעזוב את פולין ולעלות ארצה. הקומוניסטים היהודים, וחבריהם-לדעה הבונדאים, דימו בנפשם כי יוכלו לשקם את החיים היהודיים בצלו של המשטר הדמוקרטי החדש, שעדיין לא עודד נטיות אלו, והבין כי כל יהודי הרוצה לעזוב את פולין רשאי לעשות כן. העובדה שהתנועות הציוניות נהנו מחופש פעולה בהקמת קיבוצי הכשרה, מועדונים וקואופרטיבים; קיום עיתונות ענפה; וחופש תעמולה לעזיבת פולין – מעידה כמאה עדים על מגמות המשטר החדש ביחס ליהודי פולין. המפלגות האנטי-ציוניות, שהיו בהן יותר עסקנים מאשר חברים והמונים, התבססו ב"ועד היהודי המרכזי", חלשו על קופתו וארגונו וניסו להצר את צעדי התנועות הציוניות.

כדוגמת המבנה המפלגתי של ה"ועד היהודי המרכזי" קמו ועדים דומים בכל ערי המדינה בהן היו יהודים; הם טיפלו ברוב ענייני היהודים במקומות, ובעיקר בהגשת סעד כלכלי ובקימום חיי התרבות. בכל שלבי התפתחות היישוב היהודי בפולין ציינה אותו פעילות רבה, שלא עמדה בכל יחס למספר היהודים ששרדו. העסקנים של כל המפלגות והתנועות חיו בזיכרון המורשת המפוארת של חיי יהדות פולין לפני המלחמה, רבת המיליונים וענפת המעשה התרבותי.

יכול להיות שאילו תקוות הרפטריאציה של יהדות פולין מברית המועצות לא היו קמים כל הכלים הארגוניים בדמות ועדים, מוסדות, קיבוצים, בתי נוער, בורסות*, מועדונים, בתי ספר, כתבי עת, בתי הוצאה, תיאטראות, חוגי אמנות, ועדי סופרים ואמנים וכו'. עשרות האלפים שנשארו על אדמת פולין ידעו על מאות האלפים העומדים לחזור ונערכו לקבלתם. אולם בבוא הזמן, כאשר מאה וחמישים אלף יהודי פולין מברית המועצות נהרו לעבר יישובי היהודים בפולין, נתברר שהמעטים אינם יכולים לקלוט את הרבים. באותו זמן עמדה יהדות העולם מנגד ואיחרה להגיש עזרה לאלה שהי זכאים לקבלה.

* פנימיות.

בימי הרפטריאציה

זרם הרפטריאציה גבר בראשית 1946 והגיע לשיאו באביב ובקיץ של אותה שנה. חודשים ספורים זרמו ברחבי פולין עשרות אלפי יהודים שהגיעו במאורגן ברכבות מברית המועצות. הנסיעה מרחבי ברית המועצות נמשכה שבועות רבים, ובהגיעם לאדמת פולין היו עייפים ורצוצים. כל עוד היו מגיעות רכבות ספורות, כיוונו השלטונות את הבאים

לערים שונות ושם היו הוועדים היהודיים דואגים לשיכוןם, אולם כאשר גבר הזרם, לא היה בכוח הוועדים להשתלט על המצב ואז הגיעה שעתם של באי-כוח התנועות הציוניות. בעיקר חסרו אמצעים כספיים, כי מלבד שיכון צריך היה להאכיל את הבאים כבר מהיום הראשון ולספק את צורכיהם הראשוניים. עזרתה של הממשלה הפולנית הייתה כטיפה בים והגוינט, כאמור, איחר בהגשת העזרה.

התנועות החלוציות עמדו במבחן הימים ההיסטוריים. הן לא חסכו עמל, אימצו את כוחותיהן הדלים, גייסו כספים וקלטו את הבאים. גייסים-קולטים מטעמן היו מחכים בתחנות הרכבת של ערי הקליטה, מסבירים לבאים איזו תנועה הם מייצגים ומהו קיבוץ ההכשרה או בית הנוער, ומזמינים את הבאים לרדת עם מטלטוליהם המעטים וליהנות מסידור מידי. באותם הימים פשטו באי-כוח התנועות החלוציות על פני שלזיה התחתית והעילית ועל פני פומרן הצפונית⁹, הגיעו לעיירות נידחות, חיפשו אחרי דירות ריקות או ארמונות עזובים שנשארו מימי הגרמנים, "סחבו" מיטות וכלי-מיטה, התדפקו על דלתות מוסדות יהודיים ופולניים וקיבלו מעט אספקה לימים ראשונים. הקיבוצים הפכו לבתי-פליטים. בן-לילה צצו עשרות נקודות-יישוב יהודיות חדשות ובהן קיבוצי ההכשרה כמרכזי החיים.

הדמוגרפיה של היישוב היהודי בפולין אחרי המלחמה איננה דומה לזו שמלפני המלחמה. בתקופת הרפטריאציה התרכזו היהודים במערבה של המדינה ובעיקר בחלקיה הגרמניים לשעבר: שלזיה התחתית והעיר שצ'צ'ין בצפון. בוורשה ההרוסה לא עלה היישוב היהודי במשך כל אותן זמן על אלפים אחדים, וכן היה המצב במרכזים יהודיים לשעבר כלובלין, ביאליסטוק, קראקוב וכו'. רק לודז' שימשה מרכז יהודי גדול יותר, בה גם התרכזו המוסדות וחיי הרוח של שארית הפליטה. לא כן היה המצב בשלזיה התחתית, משם גורשו רוב הגרמנים והפולנים והיהודים הבאים תפסו את מקומם. בהרבה עיירות נוצר "רוב יהודי" ופני העיירה הגרמנית הטיפוסית על בנייניה ורחובותיה המסודרים אוכלסו יהודים לרוב. העיר ריכבאך כונתה על ידי הפולנים "ז'ידבאך". כל יום יכולת לראות מאות רבות של "עמך" מסתובבים ברחוב הראשי או במקום השוק. משתדלים להיאחו באיזו פרנסה או ב"קנה-מכור". יש מי שפתח "עסק" בדמות חנות סדקית או מכולת, ודימה בנפשו כי הנה מתחדשים עליו ימים עברו. אולם לאמתו של דבר הכול היה ארעי, איש לא חשב בציניות להכות שורשים בעיירות גרמניות יפות אלו ולהתיישב בדירות המפוארות שהשאירו אחריהם הגרמנים.

בראותם את "הרוב היהודי" בעיירות אלו, חשבו הקומוניסטים והבונדאים כי הנה הצליחו למצוא "טריטוריה" בשביל יהודי פולין והתחילו לדבר על "בירוביג'אן שבשלזיה". שליחים מטעמם באו מוורשה, חקרו ובדקו, התחילו לתור אחרי חוות חקלאיות ובתי-מלאכה והכינו תוכניות של פרודוקטיביזציה של פליטים שישבו על מיטלטליהם. למקומות אלו נהרו שליחי הארץ ועסקני התנועות, כינסו אסיפות-עם בנוסח הישן של "אקדמיות חגיגות", שהקהילו אלפים רבים, ובמקרים מסוימים אף את כל יהודי העיירה. הציבור היה צמא למילה יהודית, לדבר-נחמה, עידוד ותקווה. הם האמינו כי בכוחו של הנואם להביא את הגאולה. הקרקע הייתה מוכנה למשיחיות, אם כי המון בית ישראל מוכה הגורל היה רחוק מתכונות של מאמינים במשיח. הוויכוח בין הציונים ומתנגדיהם נערך בנוסח שלפני המלחמה. נואם מול נואם, דעה מול דעה, כשמתנגדי ציון מבין העסקנים מחפשים תומכים בין היהודים, אף שאלה נפשם יוצאת לעליה לארץ ישראל.

היהודים לא נקלטו במשק הארץ הנבנית. פולין החדשה נשמה אווירת בנייה ושיקום. היא פינתה הריסות בתי-חרושת, תיקנה מכונות והתחילה בייצור. פועלים פולנים ירדו למכרות והתחילו לכרות את אוצרותיה הרבים של חבל שלזיה. קמו מפעלי בנייה ופוחתה החקלאות. אלא שלבני הרוכלים והסוחרים לא היה מקום בכלכלה חדשה זאת. אי-פה אי-שם ניסו יהודים ללכת לבתי-חרושת, היו אף כאלה אשר ירדו למכרות או פנו לחקלאות. אולם כאלה היו מעטים, בעלי הכרה או מלומדי עבודה מברית המועצות, אנשים אשר מאסו בקצבת הג'וינט ולא רצו לשלוח ידם במסחר השוק ובעסקי מטבע מפקפקים. רוב היהודים היו עקורים, פליטים אשר צבאו על דלתות הוועדים היהודיים וקיוו למתת-יד של קרנות-עזרה.

הממשלה הפולנית לא יכלה להחשות. היא תבעה פרודוקטיביזציה של הבאים. במשטר מתקדם אין יכולת להשלים עם קיום הולכי-בטל בצד עמלים, העושים מאמץ לקומם הריסות המלחמה. השלטונות הקציבו סכומי כסף ניכרים, הוקמו קואופרטיבים למלאכה ואף היו מוכנים למסור חוות חקלאיות וציוד, כדי ליישב חיילים משוחררים יהודים על הקרקע. הצעות אלו הופנו בעיקר אל הקיבוצים, שהיו ריכוז נוער ומבוגרים, אליו אפשר היה לפנות ולתבוע. אולם הקיבוצים ממילא שאפו לפרודוקטיביזציה; זאת הייתה מטרתם, להרגיל ולהכשיר את הבאים לחיי עמל בעתיד. אלא שמקורות הקיום היו מצומצמים ולא קל היה להגשים את צו העבודה.

ימי פרעות

עם בוא עשרות אלפי יהודים מברית המועצות נתחדשה ביתר-שאת אווירת האנטישמיות. בהופיע יהודים בעיירות של פולין הישנה, חזרה שוב התמונה של אנשים המחפשים את עברם ונתקלים במבטי הזעם של "הרוצחים-היורשים". את הבאים ברכבות לא קידמה תרועת השחרור והניצחון; הם נתקלו בהלוויות של יהודים שרק תמול-שלושם הגיעו כמוהם ממרחקים ועד שהספיקו למצוא מחסה ולקבוע דרכם לעתיד השיגתם יד המרצח. האימה והרצח הילכו בדרכים וברחובות. היהודי לא היה בטוח ברכבת, באוטובוס ואף לא בביתו. בעיירות פולין הסתגרו היהודים מאחרי מנעול ובריח וחיו בפחד תמידי. בקיץ 1946 הוחמר המצב הפוליטי בהקשר עם משאל העם שנערך במדינה. שוב עלו על פני השטח כוחות השחור, שהסתה והרצח שימשו להם נשק יעיל במלחמה נגד המשטר הדמוקרטי העממי. מאות פעילי המפלגה הקומוניסטית, אנשי בטחון וחיילים נורו ברחובות ובדרכים.

הפוגרום של קילצה זעזע והרס את האשליה המעטות. במשך חודשים מעטים יצאו שבעים וחמישה אלף יהודים את פולין. ביום ובלילה, בדרום ובצפון, צעדו הפליטים בדרך-לא-דרך, כשתרמיל הנדודים הנצחי שוב על גבם. בראש הצועדים לעבר הגבולות היו שוב אנשי תנועות הנוער החלוציות, שטרם הספיקו להתחמם בקיבוצי ההכשרה לקראת תפקידיהם בקיבוץ בארץ.

על פרעות קילצה הגיבה הממשלה בחריפות. הוצאו פסקי-דין מוות על הפורעים, למרות שהחברה הפולנית לא השלימה עם הוצאתם להורג של פולנים בשל פגיעה ביהודים. אולם הממשלה התייצבה ללא רתיעה. השלטונות הועמדו בפני התפקיד להרתיע את הפולנים מפני מעשי רצח; והעונשים החמורים שהוטלו על הפורעים העידו כי הממשלה יודעת ששנאת היהודים היא גם בנפש המשטר החדש.

לא היה כל ספק לגבי עמדתה של הממשלה הפולנית ליציאת היהודים מתחומי המדינה. העזרה שהושטה על ידי השלטונות בהעברת ההמונים לעבר הגבול, היחס החיובי לתנועות החלוציות ופועלם בהכשרה והערכת המפעלים השונים העידו כי הממשלה מבינה את השאיפות הציוניות של המוני היהודים.

במיוחד נענתה תנועת השומר הצעיר ליחס מיוחד מצד נציגי השלטון. עמדה להם זכותם של לוחמי הגטאות שעמדו בקשר עם המחתרת הפולנית. גם הקו הפוליטי, שמיזג שאיפה לשחרור לאומי עם זיקה לכוחות הקדמה בעולם הייתה ידועה לצמרת הפוליטית. לא מבוטלים היו הקשרים עם כוחות הקדמה הפולניים בארץ ובטהרן בימי המלחמה. הם זכרו את העזרה שהושיטו אנשי השומר הצעיר לקומוניסטים וסוציאליסטים פולנים בארץ ישראל בשעה שנרדפו על ידי אנשי אנדרס. דבר זה פתח דלתות משרדים ואוזני השלטונות היו קשובות להסברים על מצב יהודי פולין ועל הצורך לעזיבת המדינה ולעלייתם ארצה. שליחי התנועה מהארץ נתקבלו על ידי ראשי המדינה וזכו להערצה וכבוד.

קיבוצי ההכשרה

קיבוץ ההכשרה, בית הנוער והחווה החקלאית היו לפאר היצירה של התנועות החלוציות ברחוב היהודי הדווי. שרידי התנועות החלוציות נשאו איתם את דמות הקיבוץ בימים ללא תקווה וקיוו לראותו אי פעם בחייהם. עם בוא השחרור הבינו ותיקי התנועה כי אם יאחזו בציצית ראשם של הנשארים ויתלשו אותם מהמציאות המיידית והמנוונת, רק אז יצליחו לכבשם לתנועה ולרעיון חיי ההגשמה בארץ.

קיבוצי ההכשרה הראשונים הקיפו בעיקר את הנוער ששרד על אדמת פולין. בראשם התייצבו מי שהיו חברי התנועה לפני המלחמה. מצבם הפיסי והרוחני של חברי הקיבוצים האלה היה על סף ההתמוטטות. המחנה והיער ערערו עד היסוד את כוח החיים של הצעירים שנשארו לפליטה. הנערים לא חשבו על עתיד ולא על מטרה בחיים החדשים. והנה הבריקה קרן אור, בא הניצחון והוא הצמיח כנפיים והתסיס לקראת ההתחדשות. ותיקי התנועה הלכו אל השרידים והביאו אליהם את בשורת החיים של הארץ. בפני הצעירים, שהיו רגילים למוסר המחנה והיער, נתגלה עולם חדש של יחסי אדם לאדם והם התחילו לצעוד בטוחות לקראת חיים חדשים. הייתה רתיעה טבעית מחיים משותפים, מהסתופפות הדדית, משינה ואכילה בצוותא. כל אלה הזכירו ימים של אתמול. אולם בבואם לקיבוץ הרגישו בשינוי. סולקה ההשגחה, הכפייה, לחם העוני ואימת השילוח. במקומם באה עזרה הדדית, טיפול אישי וחדוות נעורים. קשה היה להרגיל את דרי המחנות לשעבר לחיי שיתוף, להבנה הדדית, לנכונות לוותר ולחיי תרבות וחברה תקינים. עקשנותו של המדריך, חבר התנועה לשעבר, פרצה כל מחסום וברבות הימים צר את קיבוץ ההכשרה בדמותו וצלמו של הקיבוץ בארץ. שונים היו סדרי החיים בקיבוץ ההכשרה מאלה שלפני המלחמה. רוב הקיבוצים שכנו בבתיים מפוארים, בחדרי שינה מסודרים, חדר אוכל, חדר קריאה ואף חדרי מזכירות ולימוד. יש ונמצאו זריזים שדאגו לריהוט מפואר ואף פסנתר לא חסר. בימי הרפטריאציה היו לשומר הצעיר שתי חוות חקלאיות מסודרות ובהן אדמה לרוב, אינוונטר חי, מכונות חקלאיות, בתי מגורים מסודרים ומחסנים רבים.

בימי הקיץ של 1946 היו בקיבוצי ההכשרה ובבתי הנוער של התנועה בשלזיה התחתית אלף ושלוש מאות צעירים. העברת הצעירים האלה לחיי עבודה הייתה יסוד-מוסד לחינוך נכון לקראת חיי ההגשמה בארץ. בלעדי עבודה יתנוון הקיבוץ ולא ישיג את מטרת קיומו; ועבודה לא הייתה. חזרו ימי כיבוש העבודה של ההכשרה בפולין. הקיבוצים נאחזו בכל פרנסה מצויה. ממפעלי הפרודוקטיביזציה של הוועדים היהודיים והממשלה נתקבלה עזרה מעטה. הרבה נעשה בעבודה עצמית, באמצעים שגויסו בחוץ לארץ או ממוסדות עזרה יהודיים. היו קיבוצים שמחצית הכנסתם באה מיגיע כפיהם. מאורעות קילצה שיבשו את חיי ההכשרה התקינים. בכל שלטה הארעיות. זרם האדם שבא ממרחקי ברית המועצות הבהיר לתנועה שזאת היא שעתה הגדולה ואסור להחמיצה; עליה למלא את התפקיד ההיסטורי, לקלוט את המוני הצעירים, לכוונם ולהביאם לקיבוצים בארץ. דרושים היו אמצעים גדולים, כדי לארגן את האלפים הרבים. כל תנועה שידעה לגייס סכומי כסף ניכרים, גדלה. קריאותיה של התנועה לעבר הארץ, אמריקה ואירופה היו כקול קורא במדבר. נוסף למחסור בכסף, סבלנו מקיפוחים של המוסדות היהודיים, אשר חילקו קצבה לעומדים בתורים והתעלמו מהקיבוצים ומפעלם הגדול. הוהלט לשלוח את פעילי התנועה לחוץ לארץ, אל המוסדות היהודיים, כדי להעמידם על חומרת מצבם של הפליטים ועל הצורך להזרים אמצעים לתנועות העוסקות במפעלים קונסטרוקטיביים. מספר חברים מוותיקי התנועה והשליחים הראשונים הסבירו את המצב בפני המוסדות היהודיים באירופה והצליחו לגייס אמצעים מעטים לקיומה ופעולתה של התנועה.

ברבות הימים נתקמו בהכשרה חיי חברה ותרבות. המדריך סיפר, הרצה, הסביר ושכנע. הוא הקים ועדות ומוסדות, לימד לשיר, לשחק ולהציג. הרגילים לקרוא בספר ובעיתון והחדיר את ההכרה בצדקת דרכה של התנועה. לאחר יום עבודה היה מתאסף הקיבוץ, שמתח הגילים של חבריו היה גדול, וחי את הווי החיים החדשים. שירי המולדת נשתבלו בשירי הצבא האדום שהובאו מרחבי ברית המועצות; שירי הגטו הנוגים צבטו בלב והזכירו את השכול והיתמות.

השירה עלתה בסערה והפיחה אמונה ועודדה לקראת הנדודים הבאים. לאט לאט הזדקפה קומת האדם, הוחזר הכבוד האישי והרגשת הייעוד בחיים. ובאותה שעה עצמה, בחצרות הסמוכות, עמדו ליד הוועדים היהודיים תורים צפופים של יהודים, זקנים וצעירים, אמהות ותינוקות על זרועותיהן ורבו על הזכות להגיע לפת לחם, לזוג נעליים, לכסות לגופם. היו אלה חיי פליטים על כל ניוונם. והקיבוץ, אם כי שאב את האמצעים מאותו מקור, הרי החלוקה השיתופית מנעה את קללת התור, את חרפת הרכנת הראש והחנופה לפני הפקיד. אולם עם כל ההישגים של ההכשרה, לא היה זה השומר הצעיר של פעם. לא היה הקן המחנך שנים ולא קיבוץ ההכשרה המגבש. זה היה כוח גולמי אשר צמח בתוך ההווי המעורער של שרידים-פליטים.

בתי הנוער

במיוחד יצוינו בתי הנוער. מעטים הילדים ששרדו על אדמת פולין. יהודים שהלכו לטבח הפקידו לא אחת את ילדיהם בידי שכניהם הגויים, ובימי המלחמה נדדו הילדים לבתי יתומים פולניים, למנזרים ולבתי מחסה למיניהם. את אלה צריך היה להחזיר לחיק העם ולמלא בזאת את משאלתם האחרונה של ההורים שנספו. מאלה קם בית הנוער הראשון של התנועה בסוסנוביץ.

עם בוא זרם הרפטרואציה הגיעו ילדים ונוער לרוב ונפתחו אפשרויות רבות לארגון בתי נוער נוספים. היו הורים אשר הבינו כי בתנאי חייהם העלובים רצוי שימסרו את ילדיהם לחינוך בבתי הנוער של התנועה. התקווה כי יוכלו לשלוח את ילדיהם בדרך בטוחה אל מעבר לגבול, ואולי אף להעלותם ארצה, עודדה אותם למסירת ילדיהם לבתי הנוער. אולם מאידך גיסא קשה היה להורים להשלים עם הפרידה מילדיהם. בימי המלחמה גבר הקשר המשפחתי. הורים הצילו את ילדיהם מרעב ומחלות, הם חינכום בתנאי מחסור ועוני שלא ישוערו והם החליטו באחת לא להיפרד מהם עוד.

יסודות החיים בבתי הנוער היו כמו בקיבוץ ההכשרה – בבתים בעלי מדרגים, לפעמים בארמונות או בנאות-קיץ. הצעירים שוכנו בחדרים מרווחים, שהיו מרוהטים ומקושטים. התנועה הפרישה לצורכי בתי הנוער את מיטב אמצעיה הכספיים והחומריים. נתנה להם את מיטב כוחות ההדרכה ששרדו מהתנועה שמלפני המלחמה והתוצאות לא אחרו לבוא. היו אלה איים של חיים ארצישראליים, בתוך סביבה גרמנית שפולנים הלכו ונאחזו בה, והיהודים חיו כפליטים. החדרים המסודרים היו מקושטים בתמונות מהווי החיים הארצישראלי ובסימאות שהעבירו את הצעירים מציאות ההווה ומזיכרונות העבר אל עתיד מזהיר של חיי הארץ.

סדר החיים בבתי הנוער הזכיר בהרבה את חיי ילדי הקיבוצים במוסדות החינוך בארץ. כיום ובערב התנהלו חיי חברה ותרות אינטנסיביים. רוב בתי הנוער הפכו לבתי ספר עם חבר מורים מתאים, אשר התמסר להשכלתם של הילדים. ללא שיטת הוראה, ללא ספרים כלל ובפרט ללא ספר עברי ישבו הילדים על ספסל הלימודים והתרגלו לעט ולספר. בערבים שקקו חיי תנועה, שהזכירו את חיי הקן בעבר. ליד בתי הנוער סודרו גינות ירק או ערוגות פרחים ואף נערכו פעולות ספורט ענפות.

בעיות קשות נתהוו בעיקר עם הילדים שנפדו מידי הנוצרים¹⁰. הילדים הגיעו כמתנכרים לעמם והוריהם. היו מקרים רבים של תפילה נוצרית בחשאי. השיבה ליהדות, אף בדמותה החילונית ביותר, הייתה מלווה ועזועים נפשיים עמוקים. אך הסביבה החדשה והטיפול הנאמן של המדריכים עשו את שלהם והילדים חזרו לעמם.

מברית המועצות הגיעו בתי ילדים מאורגנים, יחד עם מחנכיהם. בהשפעת היסודות האנטי-ציוניים שמו הוועדים היהודיים ידם על בתי ילדים אלה, העמידו לרשותם את הבתים היפים בין ורשה לאוטבוצק או באזורי מדינה יפים אחרים. המורים שהועמדו בראש בתי הנוער האלה, שבפיקוח הוועד היהודי המרכזי, דימו בנפשם כי יחנכו את הילדים היהודים ברוח האזרחות החדשה וכי יוכלו להתעלם ממשאת נפשם של הצעירים לעזוב את פולין ולעלות ארצה.

התחולל מאבק על תנאי חיים מינימאליים לקיבוצים ולבתי הנוער של התנועה. צריך היה להשיג אמצעים, אך תקציבי המוסדות היהודיים לא הספיקו לקיום; הכול קימצו ידיהם. אף שליחים נכבדים של הסוכנות וההסתדרות, שראו במו עיניהם את המוני היהודים ואת הנוער בדחקם, לא מיהרו להשתמש בסמכויותיהם כדי לסייע לחינוך הנוער בדרך. שליחי מפא"י שמו הכול על קלף ההברחה, ולא הבינו כי תוך מגמת היציאה יש לנצל כל יום ויום לחינוך הדור הצעיר. סיוע-מה נתקבל מן התנועות הקיבוציות בארץ, אשר שיגרו שליחים, ספרים, עיתונים, כסף ומצרכים אחרים. אולם העזרה לא עמדה בשום יחס לצרכים המרובים. בכל זאת תצוין ההתגייסות של המרכזים הקיבוציים, של השליחים ושל קיבוצים מסוימים. נמצא קיבוץ בארץ, אשר העביר מאות ספרים בעברית, פולנית ויידיש. מה הייתה גדולה שמחת ותיקי התנועה, כשזכו לראות שוב לפנייהם את "ספר השומרים", "ספר הצופיות" ויתר הספרים שעליהם נתחנכה התנועה בעבר.

המדריך השומרי

התנועה השומרית אחרי המלחמה חיה כקולקטיב אחד גדול. לא היו כמעט חברי תנועה שחי מחוץ לקיבוץ. אף חברי ההנהגה הראשית, הנהגות הגליל והשליחים המעטים שהגיעו מהארץ חיו חיי שיתוף. התנועה התחדשה על חורבות ונשמה את אווירת ימי הזהר שעברו. מי הנחיל לאלה שהגיעו מהיער, מהמחנה, מצבאות הלוחמים ומן המקומות הנדחים בברית המועצות את ערכי התנועה, דרכה ושאפותיה? – היה זה חבר התנועה הוותיק, המדריך השומרי ושליח הארץ שניצב לצידם.

חבר התנועה נשא איתו בנדודים את דמותה של התנועה. החברים שחזרו מברית המועצות נשאו את זיכרונות חייהם לשעבר. היו כאלה ששמרו על תמונות וסמלים והם עצמם לא השתנו הרבה בצוק העתים, "שומר פעם – שומר

לתמיד". הם היו באים וביניהם חניכי קן ורשה, חברי התנועה מפולסיה, ווהלין, גליציה, וילנה ומערב פולין. במשך שבועות נדדו ב"אשלונים" שנתמשכו מערבות רוסיה, חרדים וכואבים לפגישה עם העבר שנחרב. מאמינים שאולי יתחקו על עקבות בני משפחותיהם, מהם נפרדו בימי ההפצצות ומצעד הקלגסים הנאציים; רועדים להעלות את שמות חבריהם הדגולים – מרדכי אנילביץ', יוסף קפלן, טוסיה אלטמן. הם האמינו כי בפולין יפגשו בתנועתם, שתחזירם לחיקה ותעבירם למחוז חלום נעוריהם – ארצה. בין הבאים היו רבים אשר הספיקו להיות בתנועה אך זמן קצר, אולם זו הספיקה לנטוע בהם את האידיאלים שלה לנצח.

בעוד הם מתנהלים בכבדות ברכבת התקווה לעבר פולין, ידעו כבר רבים על נס תקומתה של התנועה. היו אלה החברים, אשר הצליחו לקשור קשרים עם השליחים בטהרן. בימים ההם, ימי מלחמה, רבה הייתה ההתרפקות בגלויות ובאיגרות האפורות. נכתבו אז מילים מעטות, שהכילו רבות. חברי התנועה ביטאו את חיבתם לתנועה, תודה לחברים שדואגים להם ותקווה כי יגשימו את חלום נעוריהם. אולם בין הבאים היו גם כאלה שלא ידעו את שקרה בינתיים ומה מחכה להם בפולין. במשך ימי המלחמה ישבו בקולחוזים נידחים וחשבו כי אחרונים הם על החומה. התגלותה של התנועה מחדש הייתה בשבילם אולי המאורע הגדול ביותר מאז נכנסו לתנועה.

בעצם ימי הרפטריאציה הסואנים נערכה מועצתה של התנועה בלודז', במאי 1946. האולם התמלא אלפי חברי התנועה, על תלבושם ודגליהם; נשמעה שירה אדירה, שהדהדה לעבר הרחוב ההומה. הלב התפעם למראה המזור של תנועה המתנערת מעפר והיא חיה וקיימת בין חורבות. לרבים מבין חברי התנועה לשעבר נודע על קיומה של התנועה, והנה הם הופיעו בכנס המועצה בבגדיהם המרופטים, ועליהם עדיין אבק הנסיעה הארוכה האחרונה. לא תתואר תדהמתם ושמחתם. הם לא האמינו כי יזכו ליום הזה ויוכלו עוד להשתתף בכינוס תנועתי מסורתי. הם באו, התייצבו, הצטרפו והיו לנושאי התנועה ומדריכה.

המדריך השומרי היה תמיד במרכז ההווה התנועתית ולא כל שכן בתנועה שלאחר המלחמה. בלעדיו לא ניתן היה ללקט את השרידים, לקלוט את הבאים ולחנכם לקראת חיי ההגשמה בארץ.

בה בשעה שמהנהגת "דרור" נשארו יחידים, הרי מהנהגת השומר הצעיר לא נשאר אף אחד. הרעה פגעה בכל שכבת המדריכים של התנועה ואף מחברי התנועה הצעירים נשארו חברים ספורים בלבד. מחוץ לקבוצה הווילנאית, בעלת שיעור הקומה, שיצאה בדרך ארצה מיד עם

שחרורה של פולין, ופרט לחייקה גרוסמן ושולם חולבסקי שנשארו בפולין, לא שרד על אדמת פולין אף אחד מהמדריכים הוותיקים.

* רכבות.

ההצלה באה מחניכי התנועה שנדדו לברית המועצות ובינתיים בגרו. הם נשארו נאמנים וכבוא השחרור הטילו על עצמם את תקומתה של התנועה והיו לדבריה בפני הציבוריות היהודית בפולין ומחוצה לה.

מברית המועצות הגיעו יחידים-יחידים; בתחילה עם הצבא האדום והצבא הפולני. בעקבות הצבאות נהרו השבים הראשונים. בטרם נשטף דם הלוחמים על אדמת ווהלין ופולסיה, למחרת יום שחרורה של לובלין, הם כבר היו שם¹¹. הם לא חיכו לצו מהארץ; הם הבליגו על כאב אובדן משפחותיהם; הם ראו את עיירות מולדתם באפר, ללא אפשרות להכיר את מחוז ילדותם; והם החליטו להישאר עם היהודים ללקט את שרידי התנועה ולהוליקם ארצה. בתחילה הביא הניתוק רב השנים מהארץ לתעייה בדרכי הציבור. חידוש הקשר עם הארץ החזיר את הנאמנות המסורתית שציננה את החברות בתנועה.

חברי התנועה לשעבר, אלה אשר כבר הספיקו להיות ראשי-קבוצה ואלה שהמלחמה פגשתם כצעירים ביותר, היו מתייצבים בקיבוצים, מצטרפים אליהם והופכים להיות מדריכים. בלעדיהם אי אפשר היה לעשות את כל החייל בהכשרה ובהקמת בתי הנוער. במעט הזיכרונות שלהם חידשו ותיקי תנועה אלה את מסורתה וחינכו תוך זמן קצר ביותר דור חדש.

מזעזעות ונוגעות עד הלב היו הפגישות של חברי תנועה אלה עם חברי ההנהגה הראשית ושליחי הארץ. החברים שהיו יורדים מהרכבת קצרה רוחם לחכות עדי יאיר הבוקר והם היו מתדפקים על דלת שיתוף ההנהגה הראשית, כדי להמחיש לעצמם שאמנם אין זה חלום, שהנה השליח שממנו נפרדו בוילנה הנצורה הוא-הוא אשר הגיע אליהם*. רבים לא יכלו לשים סכר לדמעותיהם ולא היה גבול לכאב ולהתרגשות. למחרת היום התחילו דאגות השיכון והכסף. חלק מוותיקי התנועה הגיעו עם משפחות, ילדים והורים. הידיים היו מלאות עבודה והקופה לא הספיקה לתמיכות הרבות. המנגנון לא תאם את התנועה המוגברת. קשה הייתה המציאות בה פעל המדריך השומרי. המלחמה הרסה את הגוף והנפש. האנשים עמדו במלחמת קיום אכזרית ואבד האמון בין אדם לאדם. הצעירים למדו את נסיון החיים המר והיו לבוגרים בטרם עת. בתנאי הרס וחורבן צריך היה המדריך להיות ראש וראשון, המורה והמחנך, המארגן והפועל והמשמש דוגמה חיה בהליכותיו. כל אחד מן המדריכים החיה בנפשו את עברה של התנועה, נזכר בערכיה ובדרכה והתחיל במלאכה. המלחמה בחוסר האמונה הייתה קשה ולא תמיד הוכתרה בהצלחה. אולם עקשנותו של המדריך פרצה מחסומים ובעיקר הצטיינה חברת התנועה הוותיקה¹², שהתייצבה בעיקר בבתי הנוער בשלווה נפשית הראויה להערכה ניגשה לחנך ילדים בגילים שלוש עד שבע-עשרה בתנאי פולין ההרוסה. יום יום, במשך שנים, עמלו מדריכות אלו כדי להשיב לילדים אלה את ילדותם, את חדות נעוריהם, לדאוג להשכלתם, מזונם ובריאותם. ומה קשה היה לקחת צעירים אלה, לסדרם בשורות,

להעמיס עליהם שמיכה ותרמיל ולשלחם באישון-לילה אל מעבר לגבולות, כדי להצילם ולהביאם ארצה.

המדריך השומרי פעל והשפיע בכוח ההגשמה העצמית. הוא כבש בצניעותו, בהליכותיו השקטות, בחברותו ובאישיותו השלמה. מועצת התנועה, בסתיו 1946, שהייתה מוקדשת לבעיות קיבוץ ההכשרה, הגדירה במילים אלו את מקומו של המדריך בקיבוץ ההכשרה:

"בראש הקיבוץ צריך גם להבא לעמוד המדריך – שבחייו ובהתנהגותו, במסירותו ובפעילותו, חייב לשמש דוגמה לחברי הקיבוץ כטיפוס חבר תנועה, עליו ייכוננו חיי החברה. המדריך מכוון את חיי הקיבוץ, משתתף בוועדות הנבחרות, מייעץ להן בעבודתן, במידת האפשר משתתף גם בעבודה. המדריך הוא רץ וידיד לכל חבר. המדריך חייב לשמש מועצת חברתית נאמנה, אליו יוכל כל חבר לפנות בשעה קשה. המדריך חייב עם התפתחות הקיבוץ להעביר חלק מתפקידיו לאקטיבי הנוצר".

לצידו של המדריך ניצב שליח הארץ. בכל הזמנים של תולדות התנועה אחרי המלחמה לא היו בפולין יותר מאשר שני¹³ שליחים בתקופה אחת ובראשיתה פעלה התנועה ללא שליח. עצם הופעתו של השליח הראשון על אדמת פולין הייתה לפליאה בעיני חברי התנועה. בשביל השרידים היה השליח התגלמותה של ארץ ישראל, של הקיבוץ הארצי, של זיכרונות וחלומות; ולכן כה מזעזעות היו הפגישות בין השרידים לבין שליחי הארץ.

השליח ניצב בציבוריות ובנוער בעזרת האוטוריטה של התנועה. בקיבוצים הנידחים של שלזיה ושצ'צין היו מקבלים את פני השליח כפני גואל. הערצה ליוותה את דרכו. התנועה בפולין רחשה תמיד כבוד לשליח הארץ ועתה גברה הערצה.

והשליח לא חסך עמל ומאמץ, הוא חי את חיי התנועה במלוא כוחם. הוא היה מתערב עם איש הקיבוץ, אוכל את פת לחמו, טועם את טעם המצע הדל ושוחה בים העניינים והצרות, שלרוב עברו את מידת כוחו לשאתם. כוחה של תנועתו נתגלה בשליח. על רקע של חורפים עזים, בערים חרבות ורחובות, בהם אולי בית הקיבוץ היה היחיד העומד על תילו, בסכנת חיים להתהלך בחוצות מחשש התנקשות, העביר השליח את שומעיו אל ארץ שטופת שמש, לשדות מוריקים, לנקודות יישוב בהן שוקקת הבנייה ונשמע צחוק ילדים. השומעים היו יושבים מוקסמים ובחיי עוניים היה זה חלום, שקשה היה להאמין כי יראוהו בהגשמתו. בלבבות הפליטים טופחה האמונה, כי יכול-יוכלו.

מפעלי חינוך

במשך שנות קיומה יצרה התנועה ערכי חינוך, שהיוו את "הנשק הסודי" שלה. קיבוץ ההכשרה ובית הנוער, השיחה, הטיוול, מחנה הקיץ, הסמינר, המועצה-הוועידה, החגים, הווי התנועה, החברות העמוקה, ובעיקר **המטרה**, שכל כך הלמה את מאווי של הדור – כל אלה הועלו מחדש. התנועה הגיעה לערכים אלה במשך עשרות בשנים, ואילו עכשיו צריך היה להקימם תוך חודשים מעטים. הקרקע בערה מתחת לרגליים, התנועה הייתה בדרך, בנדודים, וצריך היה להעניק לה צידה לדרך.

ליד לובלין ניצבה מיידאנץ; ליד הקיבוצים בזגלמביה והקן היחיד ששרד מכל התנועה בגליציה, קראקוב, הייתה אושוויץ; בסביבת ביאליסטוק הייתה טרבלינקה; בוורשה עצמה, כמרחק-עין בלבד, השתרע מדבר הגטו. אף שלזיה התחתית הייתה זרועה מחנות לשעבר וקברים לרוב. גטו ורשה נהיה לערך חינוכי. תוכניות העבודה, הסיפורים, ההסברה, כל אלה סובבו על הטרגדיה שהתחוללה אך תמול-שלושום. בשנות הכיליון והגבורה התקפלה ההיסטוריה היהודית של דורות והפכה לערך חינוכי, כדי לצור את דמות הדור ששרד.

במושבה, בסמינר, בכינוס, בטיוול נתקיים המגע האישי בין המדריכים המרכזיים, שליחי הארץ וחברי התנועה. הימים היו גדושים ומלאים פעילות. ניתן דרור למרץ המתחדש. בספורט, במשחק, בהווי החדש הוחזר לשרידים צלם האדם שאבד. שונה היה החומר האנושי. הנוער ששרד על אדמת פולין, זה שעבר את מחנות המוות או זה שחי בצד ה"ארי", היה נתפס בנקל לעצב ודיכאון, אולם הוא גם העמיק לחשוב והיה עשיר חוויות. היו קבוצות נוער מובחרות מערים מרכזיות, אשר המשיכו בלימודיהם במקום יישובם. לעומתם היה הנוער שהגיע מברית המועצות חסר השכלה, מחוספס ובעל תפיסת חיים אנוכית. תוך ימי המושבה התקיימו להקות דרמטיות, מקהלות שירה ולהקות ריקוד. החניכים היו מתבוננים בפעלתנותם הרבה של מדריכיהם ולא יכלו להבין את גודל הופעתו של השליח, המתהלך ביניהם ואיננו נהנה טובת הנאה ממאמציו, ואיך זה אפשר לאכול את אותה פת הלחם ולישון על אותו מצע חלוצי? לאט לאט חדרה הכרת החיים האחרים והם נתפסו להם ככל מאודם. ליד המדורה השומרית היה עולה צער העבר ויתמות ההווה. האש צרבה בלבד ולנגד עיני הנוכחים עלו תמונות מחנות הריכוז.

מסביב השתוללו כנופיות והממשלה חילקה נשק מגן לקיבוצים, ומחזה רגיל באותם הימים היה השומר הניצב לפני שער הקיבוץ ולפת את קת רובהו. במפעלי הקיץ אורגנה הגנה. החיילים ושוכני היער לשעבר היו לופתים בגאווה את נשקם ועומדים על משמר חיי המושבה, והיה בזה משום סמל לחייהם בעתיד.

סיום המפעלים האלה היה מלווה אותו צער פרידה כמו לפני המלחמה. לילה אחרון, ליל מדורה, שירה מתמשכת ובתוכה שזורים דברי מדריכים וחניכים. סמלי התנועה מוענקים לרבים. שבועות החיים המשותפים עשו את שלהם ולפנות בוקר עולה דגל המושבה בלהבות.

רבות היו המועצות והכינוסים התנועתיים, בהם דנו על בעיות הארץ והגולה. עשרות רבות היו משתתפים בוויכוחים ומקשים על בעיות התנועה מתוך נאמנות ומסירות. כל מועצה או כינוס הפכו גם למאורע ציבורי.

ספרותה של התנועה

ספרי התנועה עלו על המוקד. על כן בראשית הייתה תורה שבעל פה, שוותיקי התנועה מסרוה לחניכיהם. אחר כך באה עזרה מהארץ, ובמיוחד ממספר קיבוצים של יוצאי התנועה שבפולין בארץ. אף השליחים הביאו איתם מזוודות מלאות ספרים. הספר הבודד נדד בין עשרות מדריכים, וממנו שאבו את תורת התנועה. מעטים היו יודעי העברית בין השרידיים; צריך היה לתרגם לפולנית וליידיש. הוחל בהוצאת עיתונים: "זעב מלודיך", "מוסטי", "המשמר", "עלון אינפורמטיבי". עיתונות זו, שיצאה בדפוס באלפי עותקים, שימשה לא בלבד את התנועה, לא רק חברי התנועה; גם סופרים, שלא מבין חברי התנועה, השתתפו בהם בקביעות. עיתונות זו לחמה לציונות גדולה וסוציאליזם מהפכני. היא ייצגה את דרך התנועה על אדמת פולין. העיתונים בשפה הפולנית, "זעב מלודיך" ו"מוסטי"¹⁴ הצטיינו בעריכה מעולה ובתמונות הרבות מחיי הארץ וחיי התנועה בפולין. בימי הקונגרס הציוני הי"ח הופיע עלון אינפורמטיבי קבוע, אשר מסר ליהדות פולין על מהלך הדיונים וההדים הרבים שעורר ביהדות ובעולם.

הפעולה החינוכית תבעה תוכניות עבודה. צריך היה לבסס את שיטות העבודה החינוכית, להעניק השכלה, ללמד משחקים ושירים, לכתוב מחזות ומערכונים ואף לתרגם משירת המופת. במשך השנים הללו הוצאו תוכניות אלו בכוחם של חברי ההנהגה הראשית והשליחים, שאפשרו לבסס את יסודות החינוך ולהנחות את התנועה בדרכה האידיאלוגית.

עם התנועות החלוציות ובתוך מחנה ארץ ישראל העובדת

בספרו "בפתח תקופה", שנכתב בטרם הגיעו הידיעות הוודאיות על השמדת יהדות אירופה, העלה מאיר יערי את התפקיד הציבורי המוטל על התנועה עם סיום המלחמה: "עם תום המלחמה תהיה מוצגת בכל חריפותה שאלת תפקידנו בתורת אקטיב וחלוץ של תנועת השחרור היהודית. אנו הדור של ממשיכים והגיעה שעתנו. על כן קשה להעלות על הדעת, שלמראה הריסת כל אשיות קיומנו בגולה נוכל להינזר מתפקידים ציבוריים מקיפים. קשה להעלות על הדעת, שנוכל להתמסר לנוער בלבד". מלים אלו נכתבו בשנת 1942. תפקידה של התנועה עם תום המלחמה היו למעלה מהשערותינו הנכונות של מאיר יערי.

ההפרדה בהכשרה המשותפת עם "דרור" לא הביאה לפירוד לכבות בין חברי שתי התנועות. "החלוץ" הוקם כמפעל משותף לשתי תנועות אחיות. מבחינה מספרית צעדו שתי התנועות כמעט יחד. שיתוף הפעולה ליכד את שרידי היהודים מסביב לרעיונות תנועת העבודה בארץ. שיתוף הפעולה התבלט במאבקים ציבוריים למען הדרך הציונית ובהיאבקות במחנה הציוני פנימה כנציגיה הנאמנים של הסתדרות העובדים והתנועה הקיבוצית. האחריות המשותפת למפעל "הבריחה" ולמפעל ההכשרה יצר יחסי חברות וכבוד הדדי. בשטח ארגון הנוער להכשרה ולבתי הנוער היה מרחב פעולה לכל הרוצה לעשות, במיוחד בשל מיעוט האמצעים ומעט השליחים מחוץ לגוף הפעיל במדינה.

בתי החייל

התנועה תרמה מכוחות ההדרכה שלה והעמידה את אחד מחבריה המרכזיים¹⁵ לרשות המפעל החשוב של "החלוץ" – "בתי החיילים והפרטיזנים". במשך תקופה קצרה הוקמו בפולין בתי חיילים, אשר ריכזו אלפים חיילים משוחררים מהצבא האדום והפולני. בבתיים אלה מצאו מחסה, קיום ודרך בחיים כל אלה אשר שפכו דמם בשדות רוסיה ופולין ובבוא עת השחרור העמידו עצמם לרשות עמם וארצם. חיי החיילים המשוחררים האלה היו מיוסדים על יסודות הקיבוץ ובמשך הזמן נתרקמו חיי חברה ותרבות, שהעלו את ערכה של התנועה הזאת בעיני השלטונות הפולניים ושארית הפליטה. תנועת החיילים המשוחררים לא הסתפקה בהצבת מטרות מרחיקות לכת של עליה ארצה והשתרשות בחיי המולדת, אלא דאגה להקניית ידיעות, חישול ההכרה החלוצית ויצירת הווי חיים תרבותי. העובדה שבראש החיילים והפרטיזנים לשעבר התייצבו מבטאי ארץ ישראל העובדת, מנעה מהתופעה הטבעית המקובלת אצל כל עם, של השפעות פאשיסטיות. בתי החייל היו יוצאים לעבר הגבולות ככל קיבוצי ההכשרה ושמרו על שלמותם אף בגרמניה, אוסטריה ואיטליה, שם הקימו את תנועת פח"ח*, אשר חתרה לחופי הארץ ושמרה על זיקתה למפלגת מפ"ם.

* פח"ח: פרטיזנים – חיילים – חלוצים.

מפעל הצלת ילדים

בימי השואה נמסרו ילדים יהודים למנזרים ולידי פולנים. כדי לפדותם ולהחזירם לחיק עמם הוקמה הקואורדינציה של התנועות הציוניות, אשר הקימה את בתי הילדים הניצולים. רבים ההישגים שמפעל זה יכול לרשום לזכותו. יש לציין כי למטרה זו נמצאו סכומי כסף ניכרים, אשר גויסו בעיקר בחוץ לארץ. בתי ילדים אלה, שבראשם עמדו גם חברי התנועה, נעו אחר כך לגרמניה, אוסטריה, איטליה וצרפת ובסוף הנדודים הגיעו ארצה.

בית הספר העברי

בית הספר העברי נתחדש בזכותה של התנועה החלוצית. בית הספר העברי הראשון אחרי המלחמה הוקם בלודז'. לא ארכו הימים ובמאמצים ארגוניים וכספיים גדולים, תוך התנדבות חלוצית של המורה העברי¹⁶, התפשטה רשת בתי הספר העבריים על פני מרכזי היישוב היהודי. ברבות הימים הוקם משרד מיוחד לבתי הספר ליד "החלוץ" והרשת הוכרה על ידי המוסדות היהודיים וזכתה בתקציב מיוחד של הג'וינט, מה שאפשר לאזן את התקציבים ואף להוציא ספרי לימוד לכיתות א' ו-ב'.

יציאת רוב יהודי פולין והיסולה של התנועה הציונית סתמו את הגולל על ניסיון נועז זה של שתילת התרבות העברית על חורבות חיי יהודי פולין.

קרן קיימת לישראל

בארכיון התנועה מימי המלחמה קיימת עדות על מפעל הקק"ל בט"ו בשבט 1942. מסתבר שאף את לא שכחו חברי התנועה בגטו ורשה. תוך העלאת ערכי חינוך ציוניים, הוחלט לחדש את מסורתה של הקק"ל. רבים היו המפקקים אם מתאימים השעה, המקום והתנאים לאיסוף תרומות מפליטים חסרי כל. התנועה סברה כי הקק"ל הייתה תמיד ערך חינוכי, וכי כל יהודי ייתן ככל שידבנו לבו. בראש המפעל והלשכה התייצב חבר התנועה, אחד מראשי הקק"ל לשעבר בפולין¹⁷. לקריאה לתרום לקרן הייתה היענות מצד חוגים רחבים ולנוער ניתן להמשיך בשרשרת המסירות של התנועה למען קרן גאולה הקרקע.

מפלגת השומר הצעיר

ראשיתה של המפלגה בחוגי אוהדים וידידים, שהיו פעם חברי התנועה, שהמלחמה סיכלה את תוכניות עלייתם ובינתיים הגיעו לפולין עמוסי משפחות כבדות, מה שמנע מהם את ההצטרפות לקיבוץ ההכשרה. היו גם אנשים רבים בעלי הכרה פוליטית אשר בעבר היו שייכים לחוגים שמאליים, והמלחמה החזירם לעמם. הם הבינו כי לא ייתכנו חיים יהודיים בפולין, אך חיפשו את הסינתזה בין סוציאליזם לציונות.

המפלגות היהודיות, מן הימין ועד לשמאל, מילאו בעיקר תפקידים סוציאליים. הוקמו מטבחים זולים, מוסדות מלאכה, קואופרטיבים, לשכות סעד, קיבוצי "העובד" ומפעלי תרבות שונים. מפעלים אלה משכו אלפי מבוגרים, שבסוף דבר היו גם מצטרפים למפלגות שהקימום.

ראשית דרכו של השומר הצעיר הייתה אל הצעירים, אל הנוער, אל הילדים. במוסדות הציבוריים הופיעו כתנועת נוער בעלת עמדה פוליטית עצמאית, היחידה שזכתה לייצוג בוועדים יהודיים. התנועה הייתה זקוקה לעורף של מבוגרים, עסקנים המקדישים זמנם לפעולה ציבורית ענפה. לשם כך צריך היה להקים את המפלגה. הדבר נהיה רק אחרי התבצרותה של תנועת הנוער. למרות האיחור בהתארגנות המפלגתית, הוכיחה ההתלכדות המהירה שבאה עם הכרזת המפלגה, כי הכול היה מוכן לקיומה של המפלגה וחסרה רק ההכרזה.

בוועידת היסוד של המפלגה, שנתקיימה באוגוסט 1946, השתתפו נציגים של אלף חברי מפלגה רשומים. בעם רב ובהשתתפות משלחת מהארץ¹⁸, חברי ההנהגה של התנועה בפולין, ראשי הציבוריות היהודית ובאי-כוח מפלגות אחרות הוכרז על הקמת המפלגה והותוותה דרכה הרעיונית, שתאמה את דרכה של מפלגת השומר הצעיר בישראל, תוך הדגשה מיוחדת של התפקיד ביהדות פולין והערכה למשטר הדמוקרטי-עממי בפולין.

לאחר הוועידה יצאה המפלגה למרחב, וכדוגמת מפלגות אחרות הקימה כלים לעזרה סוציאלית והגדילה לעשות בשטח יצירת ההווי החברתי והפעולה התרבותית. במיוחד יש לציין את העיתונות בשפה הפולנית וביידיש. ביטאונה של התנועה היה העיתון היחיד ברחוב היהודי אשר הופיע שלוש פעמים בשבוע. העיתון הכיל ידיעות על הנעשה בארץ, על מלחמת היישוב לעליה והתיישבות, ידיעות על הנעשה ביהדות העולם ובפולין. בעיקר לחם העיתון את מלחמתה של התנועה ברחוב היהודי. הופעת חברי המפלגה באסיפות יהודיות ובאירועים ציבוריים אחרים במדינה זכתה להערכה, במיוחד מצד מפלגות הקדמה של המדינה. בשטח התרבותי יצוינו במיוחד המועדונים לתרבות מתקדמת במספר ערים מרכזיות של המדינה, בהם נערכו מדי שבוע הרצאות וויכוחים על נושאים פוליטיים וספרותיים שמשכו קהל אישים מובחר, שהתקשר בדרך זו למפלגה.

עם שוך גל הרפטריאציה והיציאה ההמונית מפולין, היוותה המפלגה את נציגות השומר הצעיר בפולין והייתה אז המשענת הנאמנה של התנועה החינוכית הרכה. המפלגה ירשה את בתי הקיבוצים היוצאים, בהם היא הצליחה להקים קואופרטיבים למלאכה ועל ידי כך לפתור בעיות כלכליות של מאות יהודים, שעברו בדרך זו לפרודוקטיביזציה.

חוגי הסטודנטים

נמצאו חוגי נוער אשר אף בתנאי החיים הארעיים של פולין המשיכו בלימודיהם בבתי ספר גבוהים. עם הרפטריאציה הגיעה גם קבוצה שלמה של סטודנטים מברית המועצות, אשר עמדה על בסיס חיוב דרכו הפוליטית והביעה את רצונה לקשור קשרים עם התנועה. חוגי הסטודנטים קמו בעיקר בערים הגדולות ותנאי החיים של יהדות פולין חיבו אף את החוגים האלה להתארגן לקיבוץ סטודנטים, אשר הוקם באחת מעיירות שלזיה התחתית¹⁹. הקיבוץ היה דומה במבנהו ליתר קיבוצי התנועה. במפעלי קיץ יצאו אף סטודנטים לחיי מחנה, אשר משכו גם נוער לומד אחר שמחוץ לתנועה. רמת ההשכלה הגבוהה של חברים אלה הוסיפה להעשרת חיי התנועה והמפלגה ותרמה לייצוג מכובד בציבוריות היהודית. עם התזוזה הכללית יצא אף קיבוץ זה את פולין והתר דרך אוסטריה ואיטליה לעבר גבולות הארץ.

קני התנועה בערים

התנועה החינוכית לאחר המלחמה לא הייתה דומה לזו שלפניה. בשלב ראשון הייתה כל התנועה מאורגנת בקיבוצים, ואף הצעירים בגיל החינוך קיימו קיבוצי נוער. רק עם גבור הרפטריאציה מברית המועצות ובואו בתי-אב שלמים, הגיעה העת לארגן את קני הערים כדוגמת אלה שהיו לתנועה לפני המלחמה. מבין כמה חברים ותיקים וחברים צעירים מהקיבוצים גובש קאדר המדריכים הראשון של התנועה החינוכית. הוקמו הגרעינים לקני התנועה. חודשה המסורת התנועתית בשיטות חינוך, תלבושת וסמלים. רעיונות של ארץ ישראל העובדת, קיבוץ, הגנה ועבודה, ערכים ציוניים וסוציאליסטיים מצאו נתיבות לבני הורים שעדיין נשארו בפולין. ביניהם היו גם בני קומוניסטים ובונדאים ו"מרד הבן" התחיל מחדש.

חשיבותה של התנועה החינוכית גדלה עם סיום שיבת היהודים מברית המועצות ויציאת הקיבוצים מפולין. היה צורך בהקמת כלי ארגון שימלאו את חיי התנועה תוכן חדש. בנובמבר 1946 התכנסה המועצה החינוכית הראשונה של התנועה, בה סוכמו שיטות החינוך החדשות בהתאם למציאות החיים היהודיים בפולין. באותה מועצה הוחלט גם על חידוש המסורת הצופית וכוננות לקראת מפעלי נוער מסורתיים.

במשך החורף 1946/47 הוכן קאדר המדריכים החדש, שתפקידו היה לארגן את התנועה החינוכית שלא על יסוד חיי קיבוץ, כי אם במסגרת קני ערים. אות ההסתערות ניתן עם בוא האביב. במשך חודשים ספורים – בין חג הפסח למושבות הקיץ – גדלה התנועה יותר מכפליים והתקרבה באותו זמן לאלף צעירים. מפעלי מושבות הקיץ היוו את גולת הכותרת של התנועה החינוכית בשנים הבאות. בקיץ 1947 יצאו למושבות קיץ שבע מאות צעירים, מהם תשעים אחוזים של התנועה החינוכית המתחדשת. מספר זה מעיד על ערותה ופעילותה של התנועה החינוכית באותו זמן. רוב המשתתפים היו תלמידים בבתי ספר עממיים ותיכונים. הרמה הגבוהה של המשתתפים נתנה אותותיה בחיי מחנות הקיץ. בסיומם של המחנות נערך בשלזיה התחתית מפגן נוער גדול, בהשתתפות אלף ומאתיים שומרים, שהשאיר רושם בל-יישכה על כל רואי המפגן.

לאט לאט צמח גם דור מדריכים מתוך הצעירים עצמם שעמדו בפני תפקידי הכשרה והגשמה. כך נוסד קיבוץ ראשון מצעירים-חניכים של התנועה שגדלה בשנים שלאחר המלחמה. הם הקימו את קיבוצם בחווה החקלאית בבילבה והחזיקו בה עד ליום חיסולה של התנועה. בסמינרים הרבים שקיימה התנועה אחרי המלחמה חושלו מדריכים חדשים, רעננים ותמימים, שהיו מוכנים לשמוע ומוכשרים למאמץ שכלי ומעשי כאחד. הם התקשרו לתנועה וברבות הימים גדלו מהם גם חברי הנהגה ומדריכים מרכזיים. אולם מעטים היו כוחות ההדרכה המרכזיים ומועט הזמן. התנועה לא עברה את האלף ובמספר הזה סיימה את פרק חייה על אדמת פולין.

ארכיון התנועה

בסוף 1946 נמצא במעבה האדמה ארכיון רינגלבלום. בהתגלות החומר הרב, נתברר שחלקה של התנועה רב בארכיון הכללי. הדפים שהעלו עובש הבהירו מה רבה הייתה גדלות הנפש של חברי התנועה, הבהירות האידיאולוגית והנאמנות ללא גבול של החברים שנדונו לניתוק וכליה והאמינו במחר יותר טוב. גילוי העיתונים והתעודות המעטות של התנועה בימי המלחמה הוסיפו לערכי החינוך של התנועה בפולין. בקיבוצים ובבתי הנוער, במועדונים ובעיתונות הובאו קטעים, ציטטות וסיסמאות מפרי עטם של גיבורי התנועה ונשזר החוט שניתק עם השמדת התנועה בימי המלחמה.

תערוכת התנועה

כשתמה המולת היציאה הוחלט על עריכת תערוכה המוקדשת לחיי התנועה בימי המלחמה ולאחריה. במשך שבועות רבים עמלו צעירים ואמנים מבין החברים וקישטו את אולמי הקיבוץ בלודז' במוצגים, שהעידו על ההישגים הרבים של התנועה. התערוכה סודרה מדורים-מדורים, התנועה במלחמה – ובה התעודות, הספרים והעיתונים העיתונים מארכיון התנועה; בחדר זה הוצב גם עמוד זיכרון לזכר הנופלים. המדור השני סיפר על תקומתה של התנועה לאחר המלחמה, והראה במספר מפות ודיאגרמות את התפשטותה והישגיה בימי שיבת היהודים מברית המועצות; במיוחד הובלטו בתי הנוער הרבים ומפעלי המלאכה והעבודה בקיבוצים. המדור השלישי הראה את שאיפת הדורות לארץ ישראל, את הארץ הנבנית וקיבוצי השומר הצעיר בתוכה. פינה מיוחדת הוקדשה לקרן הקיימת לישראל. הדיאגרמות הוכיחו, כי מאז אפריל 1945 ועד דצמבר 1946 עברו את ההכשרה אלף וחמש מאות בני נוער וחמשת אלפים מבוגרים, יחד – ששת אלפים וחמש מאות נפש בהכשרה. התערוכה משכה הרבה מבקרים מיהודי לודז', ובעיקר חברים מכל המדינה.

סתיו

עד סתיו 1946 יצא זרם היהודים. העיירות בשלזיה, שהיוו משכן ארעי לפליטים – התרוקנו. מרכזי יהודים יותר גדולים כלובלין, ביאליסטוק וביטום התרוקנו אף הם מיהודים. מרכז הכובד של שארית הפליטה עבר לגרמניה ואוסטריה. שקט מדכא ירד על התנועה בפולין. בתקופת השיא של הרפטריאציה מברית המועצות היו בפולין מאה ושמונים אלף יהודים. לאחר היציאה הגדולה נשאר שישים-שבעים אלף יהודים בלבד. הוחלט ללכד את הנשארים, ובסיום מושבת הקיץ של 1946 נתקיימה מועצת תנועה, שעמדה בסימן היציאה הבלתי-פוסקת אל מעבר לגבול. היה חשש שהתנועה תישאר ללא קיבוצים וללא מדריכים, בשעה שעל אדמת פולין עדיין נשארו עשרות אלפי יהודים ובתוכם אלפי בני נוער.

עמדת התנועה בארץ הייתה נגד בריחה מבוהלת; להישאר ולשמור על חוט השדרה היהודי והאנושי ולא להיפך לאבק-אדם נודד. הדרכים לארץ היו חסומות, הצי הבריטי עסק בציד מפילים ובגרמניה ואוסטריה התרכזו עשרות אלפי פליטים בתנאי חיים קשים מנשוא. התביעה הייתה אכזרית – להישאר בפולין עם הנשואים, לרכז את הקיבוצים במספר ערים בעלות יישוב יהודי גדול, ולהגן על הנשואים. סיסמתו של מאיר יערי בביקורו בפולין הייתה: "להיות מצפן להולכים ועוגן לנשואים". מבחינה כללית הייתה זו עמדה מוצדקת, אולם המציאות בפולין הייתה כל כך איזומה, שכל אמת התנפצה מולה.

במדינה התקרבו הבחירות. הגבולות נסגרו. גבר אי השקט. חזרו הפגיעות ביהודים ברחבי המדינה. הרעה הגיעה עד לשלזיה התחתית, שנחשבה לאזור שקט יחסית: פצצות נזרקו לקיבוץ שבוורוצלאב. מוגפים מאחורי תריס ובריה, עמדו חברי הקיבוץ כשמספר כלי נשק דלים בידיהם. צריך היה לשכנע את החברים, כי אסור להם לעזוב את יהודי פולין לנפשם ועליהם לצאת רק עם אחרון היהודים. על רקע חיים מתוחים אלה התחילו להגיע החוזרים הראשונים מאוסטריה וגרמניה ובפניהם סיפורי זוועה על החיים במחנות העקורים ועל חוסר התוחלת בישיבה על מזוודות. הם התחילו להוציא את דבת הצינונות רעה ומיד החרו-החזיקו אחריהם הקומוניסטים והבונדאים, אשר הרימו ראש והטיחו את הסיסמה: מי שרצה לצאת – יצא; הנשואים – חייבים לבנות את חייהם בפולין. התחיל מסע תעמולה נגד התנועות הציוניות וארץ ישראל. ה"יורדים" הוצגו לראווה וניתן להם להוכיח את אמיתות הסיפורים על החיים במחנות העקורים. הגבולות הסגורים הביאו לייאוש וחוסר מוצא.

נדלו האפשרויות לארגן קיבוצים נוספים. שיבת היהודים מברית המועצות כמעט שנסיימה. התנועה פנתה לעבר הנוער שנשאר עם ההורים ובבתי היתומים של הוועד היהודי המרכזי. בתי הנוער האלה שכנו בעיקר בקו ורשה-אוטבוצק ובשלזיה התחתית והעילית. כאלף בני נוער וילדים נמצאו אז בבתי מסודרים, כאילו לא קרה דבר מסביב. כיוון החינוך היה רחוק מארץ ישראל; שפת הלימוד והדיבור הייתה פולנית. המורים והמחנכים מילאו בנאמנות את שליחותם של אלה בוועד היהודי, שהאמינו כי יחנכו את היתומים היהודים לאזרחות פולנית. בבוא בתי הנוער מאורגנים מברית המועצות נוהל משא ומתן עם מנהליהם, כדי שיעברו בשלמות למחנה התנועה, תוך הבטחה לדאוג לעלייתם ארצה או להעברתם בשלמות לצרפת. אולם אצל רבים מבין מנהלים אלה הכריעו שיקולים פרטיים את הכף ומתוך רצון לעשות קריירה בחרו בכתובת הוועד היהודי המרכזי ששלט אז על אמצעים כספיים רבים. הוחלט ללכת אל הנוער עצמו, לדבר על לבו ולהראות לו את הדרך של השיבה לעם במקום התבוללות חדשה.

במשך שבועות ארוכים קוימו פגישות נסתרות עם הנוער הזה. לעבודה זו התגייסו מדריכים צעירים שרק תמול-שלשום היו הם עצמם שבויים בידי נזירים פולניים ולא ידעו דבר על הארץ והתנועה והנה חיייהם הקצרים בקני התנועה הפכו להיות שליחי-מצווה לדבר גדול. תוצאות הפגישות לא איחרו לבוא והנוער נמשך לתנועה. מחנכיהם ניסו להפריע ואף פנו אל השלטונות. תוקף עמידתה של התנועה על זכותו של הנוער לחזור לחיק עמו הכריע. חלק מן הנוער עבר לבתי הנוער של התנועה בשלזיה. שוב נרשם דף רב-ערך בתולדות התנועה שלאחר המלחמה.

דף אחרון

השנים 1948 ו-1949 היו שנות היאבקות על שמירת הקיים ומלחמה נואשת על עליית שאירת יהודי פולין ארצה. שישים-שבעים אלף יהודי פולין שנשארו לא חשבו על יציאה בלתי-לגאלית. במשך כל אותו זמן הייתה יציאה איטית של מאות אשר ידעו כי יגיעו למחנות העקורים בגרמניה ואוסטריה. יתר היהודים הסתדרו בעבודה וקשה היה להם להשלים עם יציאה למטרה בלתי ברורה. מעשה קילצה לא חזר יותר – הממשלה שלטה במצב, אם כי את האנטישמיות אי אפשר היה לעקור. עם סגירת הגבולות עלתה קרנם של אויבי הציונות. חוצפתם גדלה מיום ליום. התחילו ליזום הקמת הסתדרות נוער יהודית אחידה. התחילו להקשות על הוצאת העיתונות של התנועה על ידי קיום צנזורה חמורה, הצרו את מעמדה בוועדים היהודיים ומנעו עזרה תקציבית. לכאורה הכול היה מותר למען המטרה של שיקום החיים היהודיים בפולין, אולם כל הצעדים האלה הוליכו למעשה להתבוללות.

תקופת היאבקות ההרואית של היישוב בארץ, הכרזת המדינה, מלחמת השחרור, בוא צירות ישראל לפולין – היו מפנה ביחס השלטונות, ואף מצד הקומוניסטים היהודים, אל התנועות הציוניות. ביהדות פולין גאה אז גל של התלהבות לאומית, אהדה וסולידאריות עם היישוב הנאבק על קיומו. לפרק זמן קצר הפכו הקומוניסטים היהודים לתומכים נלהבים במלחמת הגבורה של היישוב היהודי נגד האימפריאליזם האנגלי והפולשים הערבים. למגבית ההגנה, שנערכה בפולין, נתנו יד כל שכבות הציבור היהודי. באסיפות היהודיות ההמוניות נתרעדו כל נימי הנפש היהודית. כל יהודי הרגיש כי המאבק שם הוא גם מאבק על חייו ועתידו. נציגי השלטונות היו מופיעים באסיפות-עם ונואמים בהתלהבות על הארץ ומאבק היישוב. הם היו משווים את המאבק על גדות הירדן לעמידתם של יהודי הגטו על גדות הוויסלה.

לזמן-מה נשמה התנועה לרווחה וניצלה את אפשרויות הפעולה. ההנהגה הראשית עשתה אז פעולה מקיפה להוצאת תוכניות עבודה לשכבות החינוכיות. כן הופיע "העלון החינוכי", במת המדריך השומרי בפולין. הוכרו על מפעל לימוד עברית בתנועה ובכל הקנים עסקו בשקידה על לימוד השפה העברית, תוך כוונה לעלות ארצה. אמנם היו אז רק קיבוצים ספורים וחברים מעטים, אך התנועה החינוכית והמפלגה חיו את חייהם בתקווה לעליה נורמאלית, שאמנם הגיעה לבסוף. מה מוזר היה לעלות על אונניית עולים בנמל על חוף הים הבלטי ולהפליג ללא חשש לעבר חופי הארץ! בדצמבר 1949 נערכה המועצה הראשית האחרונה, בה השתתפו מאה וארבעים חברים. המועצה עמדה בסימן פקודת החיסול. באולם נכחו חברי תנועה שנשארו בפולין במשך כל שנות אחרי המלחמה. במועצה זו התווכחו בבעיות העומדות ברומו של היישוב היהודי בארץ ונעשה ניסיון לסכם את דרכה של התנועה ביהדות פולין. האם מילאה את תפקידה? המסקנה הייתה כי נעשה הרבה על אף המציאות הקשה, בייחוד בשנת הקיום האחרונה. הניצחון הרעיוני

בלט לעין, לאור העובדה כי למרות כל ההגבלות עולה יהדות פולין בהמוניה ארצה. נאמנים לצו התנועה נשארו חברים רבים עם אחרוני היהודים ולא הפקירו אף עמדה תנועתית. עד הרגע האחרון הוחזקו שלוש נקודות הכשרה וקוימו מפעלי קיץ וחורף. קני התנועה היוו כוח רציני ביישובי היהודים. הודות לקיומה נשמרה זיקת עשרות אלפי יהודים לעם ולארץ. בוויכוח שניטש במועצה השתתפו חברים צעירים, מן הדור שצמח מתוך התנועה לאחר המלחמה, עדות לכוח הצמיחה מחדש של התנועה. הייתה זו המועצה האחרונה של התנועה בפולין. בסיומה הוקראה איגרת הסיכום ששוגרה לקיבוץ הארצי ולהנהגה העליונה בארץ:

"המועצה האחרונה של תנועת השומר הצעיר בפולין, שהתכנסה בימים 7-8 בדצמבר 1949 מעבירה לכם את ברכתה השומרית. בעוד זמן קצר נוכל, אחרי שנות קשרי מכתבים, ללחוץ את ידיכם.

על היום הזה חלמנו רבות, ביום החול הממושך של חישול חוליות שאבדו ונמצאו מחדש, בחיפוש אחרי נוספות. חיכינו ליום הזה בשמחה ובאי-שקט, מתוך ידיעה ברורה כי המעשה החלוצי דורש התגברות עצמית, מלחמה ללא ליאות עם קטנות ואגואיזם, דורש את החכמה המסובכת של הבשלה איטית.

במשך חמש שנות עבודתנו עמלנו לגדול ולהיות ראויים לייצוג זה. הטלנו על כף המאזניים את התלהבותנו, שכבתה במחנות, את כל האומץ שהוחנק במחנות ריכוז, את כל יצר החיים ואת השאיפה שנותרה לקיום יותר נעלה, קורן, מלווה יצירה. מקומץ קטן של פעילים צמחנו לתנועה גדולה, אשר הפכה לגורם קובע בציבוריות היהודית. הבאנו ללב יהודי פולין השרויים במבוכה דברי עידוד ותקווה, גייסנו את ניצוצות ציונותם, גילינו להם את הארץ הלוחמת בגבורה וכונה, החיינו בהם את המושג הרחוק באופן כה טרגי והקרוב כה לנצח – מושג "מולדת". הפחנו את אש העלייה, אשר הקיפה המונים רחבים ומאירה כיום את הרחוב היהודי בשלהבת קורנת.

בחיינו הפנימיים שאפנו להיות ראויים לרעיון שהפכנו לנושאי. קנינו עלו בהיקפם וברמתם המוסרית, במושבות ובסמינריונים חישלנו את המחשבה השומרית ונשקנו הרעיוני, אשר אפשר להעריך נכונה את הגוונים של ההיאבקות על נפשו של היהודי הפולני וכן להעמיק ולחזק את הקשרים עם התנועה והקיבוץ הארצי. התגאינו על כי הקימונו הכשרה של שלוש שכבות – בוגרים, צופים בוגרים וצופים, אשר עבדו ופעלו באקלים של קשיים והתנגשויות ואף על פי כן התגבשו והתחשלו תוך כדי ניהול מאבק בלתי פוסק על זכות קיומם.

החיסול המוקדם של התנועה הציונית מטיל עלינו מאמץ מוגבר בתחומי הזמן שנותר לרשותנו – מתוך גיבוש נוסף של עמדתנו היסודית לגבי ארצות הדמוקרטיה העממית, שגורמים אמוציונאליים עלולים לעקמה אולי במידת-מה. מלחמת המחנה הסוציאליסטי היא מלחמתנו; ואם בלהט מלחמת המעמדות המוגברת מחד וחוסר הבנה למהותנו המשחררת מאידך – היננו נפגעים באופן כאוב, אין זה עלול לערפל את ראייתנו במחנה זה דווקא את מיטב עמיתינו. אנו מאמינים בהם ואנו תקווה, כי יום יבוא והם אף בנו יאמינו.

היננו גומרים את עבודתנו בפולין ואנו מנצלים את אחרוני הימים העומדים לרשותנו לשם ארגון עליית נוער רחבה. היננו גומרים את עבודתנו מתוך ריכוז ורצינות כיאה לגמר השלב הראשון של שירותנו לארץ. אנו מתכוננים לשלב השני – לקראת הקיבוץ הארצי.

מועצתנו האחרונה מבטיחה לכם, חברינו מהעמקים ומהגליל, מהנגב ומהשומרון, אנשי נגבה ויד-מרדכי, שבראש שאיפתנו כיום הזה, שנעמוד על הגובה בתפקידינו המחכים לנו איתכם יחד בעתיד הקרוב.

חזק ואמץ

מועצת השומר הצעיר בפולין"

תמה פרשת חיי יהדות פולין. נשלם פרק פעילות תנועת השומר הצעיר שם, והם לקח למרכזי יהדות אחרים והוראת דרך לתנועה בכל אתר ואתר.

הערות

1. הכוונה לקבוצה שבראשה עמד אבא קובנר. ראה: יהודה באואר, **הבריחה**, הוצאת "מורשת" וספרית פועלים, ע"ע 16-27.
2. שם, ע"ע 27-29.
3. הכוונה בעיקר למורדי הגיטאות בוורשה וביאליסטוק.
4. חייקה גרוסמן, ממנהיגות המחתרת הלוחמת בגטו ביאליסטוק; חברת הכנסת; חברת קיבוץ עברון. מיכאל ליטבק ז"ל היה חבר קיבוץ ניר-דוד ונפל במלחמת השחרור. שלמה מן, חבר קיבוץ ניר-דוד. יהודה טרמו, חי בארצות הברית. בן (משה מאירי), חבר קיבוץ ניר-דוד. ישראל גלזר ז"ל, מחבר הרשימה, חבר קיבוץ ניר-דוד.
5. מכאן ואילך פעלו שתי התנועות כתנועות חינוכיות נפרדות וקיימו שיתוף פעולה במוסדות יהודיים מרכזיים וממשלתיים.
6. ישעיהו (שייקה) ויינר, חבר קיבוץ עין השופט, הגיע לפולין באוקטובר 1945. היה חבר ההנהגה הראשית בפולין שלפני המלחמה ומהאנשים המרכזיים בריכוז בוויילנה. עלה לארץ, בין האחרונים, בסוף שנת 1940.
7. הועד קם ביוזמת הקומוניסטים ונתמך על ידי אנשי הבונד. בראשו הועמד דוקטור אמיל זומרשטיין, מדינאי ציוני ותיק שנאסר ב-1939 על ידי הסובייטים. מבית הסוהר נלקח ישר למשרת אחראי לשיקום במימשל החדש. לאחר משא ומתן ממושך הושג שוויון בין ציונים ושאנים ציונים בהרכב הוועד.
8. ישראל גלזר נקבע כבא-כוח השומר הצעיר בוועד זה והוא פעל בו עד צאתו מפולין בסוף שנת 1946.

9. האזורים הנ"ל, שסופחו לפולין, היו בשלב זה כמעט ריקים, לאחר שתושביהם הגרמנים ברחו או גורשו מהם. בתים שנשארו על ציודם שימשו מקלט ראשון לפליטים יהודים שחזרו מברית המועצות וברובם רוכזו באזורים אלה.
10. ראה: נסיה אורלוביץ-רזניק, **אמא, המותר כבר לבכות**, הוצאת "מורשת" וספרית פועלים.
11. במרחקי ברית המועצות, ובעיקר באוזבקיסטן, התרכזה קבוצה גדולה של בוגרי השומר הצעיר, שרובם היו בריכוז השומרי בוויילנה והצליחו להימלט מליטא עם פרוץ מלחמת גרמניה-ברית המועצות. באוזבקיסטן הם פיתחו פעילות מחתרתית עניפה בארגון, בעזרה הדדית ובעיקר בקשרים עם הארץ ומאמצים מרובים "לארגן עליה" דרך טהרן. הקבוצה סבלה מנגישות ה-נ.ק.ו.ד. שעלה על עקבותיה. משנכשלו מאמציהם לצאת את ברית המועצות עם הצבא הפולני של אנדרס, ועם התקדמות הצבא האדום מערבה, נעו ראשוני החברים מקבוצה זו לעבר פולין במגמה לפרוץ גבולות. ואמנם היו בין מניחי היסוד לתנועה החינוכית המתחדשת בפולין ומפורצי הגבולות בדרכי "הבריחה" אל ארץ ישראל (ראה: יהודה באואר, **הבריחה**).
12. נסיה אורלוביץ-רזניק, מחברת הספר **אמא, המותר כבר לבכות**, כיום חברת קיבוץ עמיר.
13. השליח השני שהגיע מהקיבוץ הארצי לפולין לאחר המלחמה היה זלמן זילברפרב-ליבנה, חבר קיבוץ עין השופט.
14. **זעב מלודיך** (קול הצעירים), **מוסטי** (גשרים) נערכו על ידי יהודה טרמו, מארק גפן ואמיל קוצ'קוב. את **המשמר**, שהופיע ביידיש, ערכו נחום שרון ז"ל וזאב רזניק ז"ל.
15. הכוונה לשלום חולבסקי, שעמד לאחר המלחמה בראש ארגון הפרטיזנים בפולין, ולאחר מכן בין האנשים המרכזיים בפח"ח.
16. דוקטור שמואל אמרנט, לשעבר מנהל הסמינר למורים "תרבות" בוויילנה. לאחר שחרורו מבית הכלא בצ'רנוביץ, בו היה כולא במשך שנתיים בעוון פעילות ציונית (ראה: יהודה באואר, **הבריחה**, ע"ע 24-25), הגיע ללודז' והועמד בראש רשת החינוך העברי. הוא היה בין המארגנים של שנים-עשר בתי הספר העבריים שהוקמו ביוזמת מרכז "החלוץ" בלודז'.
17. ראובן ארזי-צדרבוים, מראשי מפ"ם בארץ וחבר כנסת מטעמה שנים רבות.
18. מלבד השליחים שהגיעו מן הארץ – נחום בונה מקיבוץ שער הגולן, בנימין טנא מקיבוץ אילון (היום עורך **משמר לילדים**) – השתתף בוועידת היסוד של המפלגה גם מרדכי בנטוב.
19. קיבוץ הסטודנטים היה בוורוצלאב ומדריכו היה פנחס שטרן ז"ל, חבר ההנהגה הראשית במחתרת וקצין בצבא הפולני.